

**Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України
Лабораторія психології творчості**

**Функціонування
творчого мислення в умовах
інформаційної невизначеності:
матеріали ХХІІІ Всеукраїнської
науково-практичної конференції,**

30 травня 2023 року

Київ – 2023

Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності: матеріали ХХІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 30 травня 2023 року / за ред. В. О. Моляко. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 130 с.

У збірнику представлені матеріали **ХХІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності»**, присвяченої обговоренню таких актуальних напрямів: стратегічні проблеми психолого-педагогічної науки в сучасних умовах; проблема мислення в науковій спадщині Г.С. Костюка; загальні проблеми розумової діяльності; психологія творчого мислення; функціонування творчого мислення в ускладнених умовах; мислення і сприймання; особливості функціонування творчого мислення стосовно різних сфер діяльності; професійне мислення; формування образу колеги-психолога; вікові особливості функціонування творчого мислення; творче мислення і навчання; методи дослідження та діагностики творчого мислення; психолого-педагогічні засоби розвитку творчого мислення на різних вікових етапах; система КАРУС в діагностиці та розвитку розумової готовності до навчання та творчої діяльності, а також інші проблеми психології розумової діяльності.

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

(протокол № 8 від 27.06.2023 р.)

ЗМІСТ

<i>Моляко В. О.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ КООРДИНАТИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ (загальний вступ).....	5
<i>Біла І. М.</i> КОНСТРУЮВАННЯ ЩАСТЯ	8
<i>Ваганова Н. А.</i> ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	14
<i>Гнатюк О. В.</i> ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ І РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УСКЛАДНЕНИХ УМОВАХ.....	20
<i>Гура Г. Н.</i> ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНИХ СТИЛЕЙ КЕРІВНИКАМИ БІЗНЕСУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ПІЗНАННЯ, ПЛАНУВАННЯ, КРЕАТИВНІСТЬ	25
<i>Гулько Ю. А.</i> СУЧАСНІ ШЛЯХИ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ В КОНТЕКСТІ КОНСТРУКТОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ.....	33
<i>Завгородня О. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ЛЮДИНИ	37
<i>Завгородня О. В.</i> ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ В ТВОРЧОМУ СПАДКУ Г. О. БАЛЛА	44
<i>Кириченко В. В.</i> PSYCHOLOGY OF THE IMAGE OF THE ENEMY IN MASS CONSCIOUSNESS.....	51
<i>Костюченко О. В.</i> ПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА.....	54
<i>Латиш Н. М., Латиш О. М.</i> ТВОРЧІСТЬ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ.....	60

<i>Мазяр О. В.</i> «МЕТОДИКА ТЕКСТУАЛЬНИХ РОЗРИВІВ» ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МИСЛЕННЯ.....	67
<i>Мар'яненко Л. В.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ УЧНЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ.....	69
<i>Михайлова Р. Д.</i> ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ АНТОНІО ГАУДІ.....	75
<i>Москаленко В. В.</i> ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ЯК СВІТОГЛЯДНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ	80
<i>Назар М. М., Мещеряков Д. С.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО ІНТЕРНЕТ-НАВЧАННЯ.....	87
<i>Радзієвський В. О.</i> ПРАВОСЛАВНІ АЗИ ДУХОВНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	91
<i>Соловей Я. Г.</i> ДО ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНОЇ ПІДТРИМКИ ПРИ РОБОТІ З МУЗИЧНО ОБДАРОВАНИМИ СТУДЕНТАМИ.....	98
<i>Терещенко Л. А., Дзюбка Л. В.</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ В УСКЛАДНЕНИХ УМОВАХ ВІЙНИ МІЖ РОСІЄЮ І УКРАЇНОЮ. РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ.....	103
<i>Третьак Т. М.</i> СИСТЕМА КАРУС: КОРИГУЮЧИЙ І РОЗВИВАЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....	111
<i>Чекстєре О. Ю.</i> МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАНЯТЬ ПІСКОВОЮ АНІМАЦІЄЮ З ДОШКІЛЬНИКАМИ.....	118
<i>Шепельова М. В.</i> ПРОЯВИ ТВОРЧОСТІ У РОЗУМІННІ СТУДЕНТАМИ НЕВИЗНАЧЕНИХ СИТУАЦІЙ.....	123

*Моляко В. О.,
доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України,
завідувач лабораторії психології творчості,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*

ПСИХОЛОГІЧНІ КООРДИНАТИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ (загальний вступ)

Ускладненість умов, у яких протікає практично будь-яка діяльність й саме повсякденне існування (життя) сучасної людини, стали вже, як це не є парадоксально, своєрідною нормою. Зростаючий ритм самої діяльності та його проявів у навколишньому середовищі, зростання потоків інформації, дефіциту часу, необхідного для прийняття рішень, а іноді й на «нормальне» виконання звичайної роботи, конфлікти з оточуючими, практично хронічно поступаючі відомості про аварії, катастрофи, військові конфлікти, нещасливі випадки, загрозливій екології та багато іншого – усе це створює реальний фон повсякденного життя якщо не кожної людини, то, принаймні, усіх тих, хто живе у містах, особливо – у великих, хто виконує певні різновиди складної діяльності (або будь-якої діяльності в складних умовах), хто вступає у конфліктні стосунки з іншими людьми, перебуває в умовах натуральної або штучної небезпеки (стихійні лиха, аварії, стресові впливи та ін.).

Як це визнано, людський організм, людська психіка визначаються досить суттєвими запасами біологічної, фізичної, психічної «міцності», а окрім того характеризуються можливостями адаптації, що дозволяє розвивати цю натуральну міцність, підвищує можливості людини в подоланні різноманітних труднощів. Разом з тим, такі запаси міцності й надійності завжди мають індивідуальні характеристики, вони не однакові, а окрім того, вони не завжди, так би мовити, розраховані, чи достатні на дуже сильні впливи, проти яких у конкретних людей немає ніякого імунітету, ніякого захисту, чи то фізичного, чи психологічного.

Саме тому з усією певністю та невідволіканням постає, – а по суті воно вже постало, – питання про перспективи, так би мовити, поєдинку, єдиноборства кожної окремої людини, і вже зовсім скоро й усього людства, з різноманітними й надекстремальними ситуаціями. Звичайна річ, у якомусь плані це питання зовсім не нове – воно по суті є класичним, оскільки протягом усього свого розвитку людям повсякчас доводилося долати різноманітні труднощі, часом невіддільні для них. Це, скажімо, війни, стихійні лиха, хвороби. Але принципова різниця між такими періодами й тим періодом, який наступив порівняно недавно – умовно кажучи, десь в останні 20-30 років ХХ сторіччя, полягає в тому, що нині людина має справу не з епізодами, не з періодами, які все ж мають початок і кінець (хоча деякі й тривали по 20-30 і більше років), а з повсякденною, систематичною війною зовсім нового типу. Це війна, окрім того, що вже стало певною мірою звичним, з інформацією, війна з новим світом, який створила вже не Природа чи Бог, а війна з усім тим, що створено руками самої людини. Це машини, прилади, транспорт, комп'ютери, засоби масової комунікації, побутова техніка та ін. Й усе це до того ж представлено, як вже вище відзначалося, не у статиці, а в динаміці, причому нерідко у динаміці своєрідній – швидкість, шуми, комбінації рухливих об'єктів, - це все стало настільки різноманітним, енергетично зарядженим, насичуючим простір, що сучасній людині, фактично без спеціальних захисних пристроїв, без спеціальних захисних технологій їх просто неможливо подолати: людина або відсторонюється від діяльності, або захворює, або навіть гине.

Немає ніякого сумніву, що тут не потрібні якісь дуже вже масштабні, чи екзотичні прилади. Досить, скажімо, уявити собі людину без спеціальних навушників, яка довгий час перебувала поруч з працюючими реактивними двигунами, або людину, що опинилася на проїжджій частині широкої міської магістралі в непередбачуваному для цього місці, або навіть перебуваючи дуже довгий час у дискотеці, де гучно звучить так звана авангардна або популярна музика, а може навіть класична, але занадто голосно... Неважко зрозу-

міти і стан такої людини й можливі наслідки для її здоров'я, або навіть для життя взагалі.

Інакше кажучи, мова йде про хронічне перебування людини в своєрідному лабіринті різноманітних з різною інтенсивністю діючих шкідливих впливів.

Ми спробуємо в подальшому дати більш конкретні й спеціальні пояснення з приводу розроблюваного нами підходу, а тут лише в загальних рисах окреслимо загальні контури того справжнього конгломерату проблем, з якими необхідно мати справу як в комплексних, так само й одногалузевих, і в першу чергу, як ми переконані, саме психологічних дослідженнях.

Як це видається на нинішньому етапі розвитку наших уявлень, вузловими можна вважати наступні проблеми:

- загальний психологічний, в тому числі також інтелектуальний, емоційний й суто творчий потенціал людини; це дослідження розв'язання нових задач, емоційно-вольової стійкості, надійності при виконанні різноманітної діяльності протягом більш чи менш тривалого часу, пошуки оригінальних розв'язань та ін.;

- творча свідомість та творча поведінка людини (конкретного професіонала зокрема);

- діяльність і поведінка людини в складних, кризових, екстремальних умовах (в тому числі й творча поведінка);

- загальне психологічне, а також інтелектуальне, творче здоров'я людини;

- інформаційно-психологічна безпека творчої особистості та творчих процесів;

- можливості стимулювання творчої діяльності без серйозних шкідливих наслідків для здоров'я;

- адаптація людини до нових умов, нової техніки, принципово нових ситуацій (в тому числі ускладнених, кризових, екстремальних та ін.).

Ціла низка проблем, як нам видається, може бути віднесена до приведених вище в якості підпроблем та окремих суттєвих складових (наприклад, здібності, обдарованість, їх розвиток та ін.).

Біла І. М.,
доктор психологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник лабораторії психології творчості,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

КОНСТРУЮВАННЯ ЩАСТЯ

Ще грецькі філософи, і Сократ у їх числі, активно цікавились і досліджували проблему щастя. Щастя – евдаймонія, на їхню думку, означало наявність духа – охоронця і покровителя, який гарантує процвітання та насолоду життям. Або простіше сказати – вміння чути себе, свої потреби та бажання.

Результати наших досліджень продемонстрували, що щастя, яке є важливою і необхідною категорією людського існування, детермінується об'єктивними та суб'єктивними факторами, які різною мірою визначається як обставинами життя людини, так і своєрідністю та віком особистості [1]. Розроблена нами компонентна модель щастя, яка включає когнітивну, емоційну, особистісну, соціальну та фізіологічну складову, передбачає задоволеність людиною своєю життєдіяльністю, домінування позитивного емоційного стану, та демонструє позитивні перспективи генези щастя людини шляхом використання ефективних методик [2].

Нагадаємо, що стан щастя – це, в першу чергу, власна відповідальність за своє благополуччя й віра, що в житті є все для щастя. Тому, цілком логічно передбачити можливості керувати рівнем суб'єктивного відчуття щастя. Такі можливості відкриваються й на основі досягнень в галузі нейробіології.

Відомий експеримент, проведений американськими психологами-біхевіористами Джеймсом Олдсом і Пітером Милнером в 1954 році, заснований на дослідженні відчуття задоволення і нейронних корелятивів, пов'язаних з його отриманням. В результаті експерименту було відкрито важливий відділ мозку, названий «центр задоволення» [6]. В експерименті брали участь щури, які сиділи в спеціальному ящику з імплантованими в області лімбічної системи електродами. Фіксувалась реакція тварини на можливість самостійно

регулювати відчуття задоволення за допомогою натискання на важіль. Прагнути знову і знову отримувати задоволення щур натискав на важіль, ігноруючи дії необхідні для виживання (наприклад, відмовляв собі в їжі), поки не померав від виснаження.

Експерименти з імплантацією електродів в мозок людини в районі «центру задоволення» було визнано не етичними, проте, вивчення «центрів задоволення» привело до відкриття речовини, що виділяється в головному мозку в процесі отримання задоволення, – дофаміну (і можливості підсилити її продукування, наприклад, за допомогою фізичних вправ). Ці дослідження відкрили можливість до об'єктивного виміру відчуття щастя за допомогою магнітно-резонансної томографії, зокрема, статистичний аналіз виявив кореляцію рівня щастя з кількістю сірої речовини в одній області правої півкулі, прекунеусі. Було встановлено, що прекунеус має зв'язки з іншими структурами мозку і залучений до інтегрування інформації про поточні внутрішні відчуття, пам'ять про минуле і плани на майбутнє. Нове відкриття стало передумовою для розробки методів та методик, які стимулюють рівень розвитку щастя у людей.

В сучасному світі переважає думка, що для щастя, потрібні великі гроші, гарна зовнішність, якісне житло, теплий клімат тощо. Але звернувши увагу на результати попередніх досліджень та провівши власні, ми переконалися, що вищевказані фактори не є вирішальними.

Показовими у цьому плані можуть бути результати дослідження Джона Келгуна, американського етолога і дослідника психології, який в одному з експериментів організував «ідеальні» умови проживання мишей, де підтримувалась комфортна температура та забезпечувалась їжа й вода. Аналізуючи поведінку ссавців відносно ідеальних умов існування вчений відмітив, що у ході експерименту відбувалось поступове руйнування соціальної структури та поведінки осіб: вигнання і навіть вбивство дитинчат, відмова самців від захисту території і самок, збільшення агресивності самок, прояв канібалізму в умовах достатньої кількості їжі. Незабаром популяція повністю вимерла.

Тобто ідеальні умови для життя мишей не забезпечили їм перспектив щасливого і довгого життя.

Ед Дінер, Денні Канеман та Ангус Дітон, які вивчали проблему фінансового благополуччя, довели, що фінансове, матеріальне благополуччя не дорівнює психологічному благополуччю. Досліджуючи кореляцію між рівнем прибутку і вдовolenням життям, вони зробили висновки про те, що якщо людина з бідної сім'ї, то так, зі зростанням її прибутку, зростає і рівень її вдовolenня. Але якщо людина живе у багатій країні, то вона взагалі не побажить жодної кореляції [5].

Недавнє лонгітюдне дослідження в галузі психології щастя і його особливостей виявило, що лише один важливий параметр відрізняє щасливих і нещасливих – міжособистісні контакти. Гарвардське дослідження розвитку дорослих протягом всього життя (The Harvard Study of Adult Development), яке тривало 75 років і налічувало 724 респондента, виявило, що у щасливих людей більше значущих контактів з близькими друзями, з членами сім'ї. У результаті дослідження, яке тривало з 1938 року і вивчало життя учасників протягом всього життя було зроблено висновки, що ані багатство, ані слава і великі досягнення не робить людину настільки щасливою, скільки стосунки у сім'ї та спілкування з друзями й однодумцями [3].

Цей факт підтвердило й дослідження, проведене у 2020-2022 році Українським інститутом дослідження щастя, з'ясувавши, що у рейтингу факторів, які спричиняють найбільший дискомфорт українцям під час карантину, перше місце посідає соціальне (фізичне) дистанціювання (брак спілкування з рідними і друзями). Тому очевидним є провідне значення емоційного та соціального компоненту щастя, як складного психологічного утворення [4].

При цьому варто враховувати те, що емоційний стан людей, з якими контактує, взаємодіє суб'єкт, безпосередньо впливає на нього. Це було підтверджено у 1992 році нейробіологом Джакомо Ріоццолатті, який відкрив людству таємницю дзеркальних нейронів, а саме виявив існування унікальних клітин мозку, які активуються, коли ми спостерігаємо за діями інших людей.

Дзеркальні нейрони, як дзеркало, автоматично «відображають» чужу поведінку у мозку людини і дозволяють відчутти те, що вона бачить, так ніби сама робить відповідні дії самі.

Також було проведено експеримент, коли одну групу добровольців просили зобразити різні емоції – радість, печаль, відразу, огиду. Вираз обличчя людей з відповідними емоціями зафіксували на фото, яке показали іншим спостерігачам. Експеримент підтвердив дію емоційних дзеркальних нейронів: дивлячись на зображенні на фото емоції, в мозку добровольців активувались ті самі нейрони, які активуються, коли вони самі переживають подію, що викликає відповідну емоцію – радість, сум, огиду тощо. Емоційні дзеркальні нейрони допомагають підсвідомо, без усякого розумового аналізу, дивлячись лише на міміку і жести, розуміти емоції іншої людини. Так відбувається тому, що завдяки «дзеркальному відображенню» в мозку, ми самі починаємо відчувати ті ж самі емоції.

Ці результати та висновки, а також діагностичні дані про щастя в онтогенезі лягли в основу розробки нами програми формування позитивних стратегій щастя, стимулювання генези щастя, яка передбачала різноманітні індивідуальні та групові форми активності.

Ми враховували, що ефективними методами активізації позитивного емоційного фону є створення середовища радості, комфорту та затишку, ситуацій успіху та одобрення, «ефекту подарунку, сюрпризу» тощо. Більш довготривалий вплив на позитивний емоційний стан дає перегляд кінофільмів комедійного жанру, прослуховування підбадьорюючої музики, ведення щоденника щастя (де протягом місяця реєструються приємні ситуації та дії), спогади будь-якої щасливої події в житті людини та можливість поділитися ними з іншими тощо.

Корисними є також читання та обговорення різних притч та творів (наприклад, М.Еріксона «Рецепт від депресії»), вправи-візуалізації, афірмації, медитації («Я – квітка», «Твій достаток», «Світло серця» тощо), танцюваль-но-рухливі вправи під музику, вправи образотворчого характеру з викорис-

танням фарб та кольорових олівців (малювання мандали, автопортрету з атрибутами щасливої людини тощо), йога вогню, йога сміху, ресурсні твердження-установки («Я довіряю світу!», «Моє життя – це океан можливостей», «Я – магніт для всього доброго» і т.п.) тощо.

Гарно себе зарекомендували й ігрові методи, ігри на кшталт, «Скептики і оптимісти», «Рожеві окуляри», «Чарівний бінокль», «На жаль – на щастя» і т.п. Запорукою успіху розвивального процесу виступає систематичне вправлення у розвитку дій, навичок бути щасливим за допомогою серії вправ типу «Міні-відпустка», «Гедоніст», «5+», «Товариство безкоштовних розваг», «7 добрих вчинків», «Фіолетовий браслет» тощо. Ефективними є ритуали написання листів подяки значимим людям, щоденні вправи «Вечірні подяки», «Блокнот подяки», тобто вправлення у розвитку соціальних компетенцій.

Ми передбачали, що саме розвиток навичок соціальної взаємодії, тенденцій позитивного мислення шляхом вправ та вправлянь допомагає налагодити стосунки з оточуючими, близькими, оволодіти стратегіями щасливого життя.

Ефективним інструментом вправлення навички бути щасливим є також розроблені нами Карти психологічних правил та практик «Навігація щастя» – методика вольового саморозвитку, персональної еволюції, подолання стану стресу та тривоги, формування позитивної картини світу, позитивного настрою та мислення [3].

У наборі «Навігації щастя» – 72 карти, кількість яких не випадково враховує 72 початкові стани буття, і передбачає рефлексію, інтроспекцію, медитативний процес вивчення себе, своїх можливостей та формування позитивної картини світу. На кожному лицьовому боці картки представлено позитивні установки-висловлювання відомих, успішних людей, що передбачають орієнтацію на приклад поведінки не псевдоавторитетів (якими зараз рясніють усі соціальні мережі), а на досвід, перевірений часом успішних, щасливих людей, їх стратегій та тактик. Ці ідеї та правила щасливого життя діють як установки на рівні підсвідомості й мотивуючи, налаштовують на впевненість, спокій, благополуччя і щастя.

Рандомним, випадковим способом (стратегія випадкових підстановок), обираючи карту (або цифру, під якою значиться карта) і зачитуючи рекомендовану стратегію, респондент сприймає її зміст як керівництво до дії. Тобто, цитата автора – це саме те, актуальне послання, яке визначає напрямок саморозвитку індивіда на даний момент – це те, що саме для нього актуально, потрібно на даний момент! («Все випадкове – закономірне!»). Слід зазначити, що всі, без винятку, висловлювання – це продуктивні, апробовані стратегії успіху та щастя. Обираючи їх, суб'єкт тренує позитивні настанови – навігатори підсвідомості, що спрямовують усю подальшу діяльність у конструктивне русло.

На зворотному боці обраної карти представлені практики-вправління в стратегіях щастя, зокрема, на увагу, турботу про себе, усвідомленість, подяку, оптимістичність та розвиток позитивного мислення. Для ефективності та користі установку-цитату треба повторювати вголос і подумки декілька разів на день, як і практику – практикувати регулярно, формуючи звичку. Відомо, що корисні звички формуються шляхом багаторазових повторень. У ході тренувань формується патерн корисної поведінки, формується навичка робити щось, що корисно для здоров'я психіки та тіла. Щоб досягти найкращого результату варто поставити нагадування на телефон-будильник; щоб сконцентруватися на установці та практиці, обирати нову картку можна щоранку або ж на початку тижня чи обирати декілька карток одночасно аби визначити намір та вправлятися протягом тижня – місяця. Карти «Навігація щастя» представлені в зручному форматі, в портативній упаковці, що дозволяє їх використовувати в будь-яких умовах: їх можна зберігати в гаманці-косметичці, прикріпити на видне місце магнітом на холодильник (дзеркало або дошку), використовувати як закладку в книзі чи календар тощо.

Щоденне, регулярне тренування корисних навичок та вмінь з допомогою психологічних карток-установок, ефективних вправ допоможе налаштуватися на позитив, знайти натхнення, побудувати свою картину щасливого життя та сформуванню продуктивний стиль його проживання, тобто стати щасливим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Біла І. М. Генеза щастя // «Щастя та сучасне суспільство»: Збірник матеріалів третьої міжнародної наукової конференції «Щастя та сучасне суспільство», 20 березня 2023 р. – Львів : СПОЛОМ, 2022. С. 49-52.
2. Біла І. М., Гоян І. М. Щастя як психологічне утворення Vol 6, No 1(31) (2022): TECHNOLOGIES OF INTELLECT DEVELOPMENT URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/589
3. Волдінгер Р. // TEDxBeaconStreet Яке воно - хороше життя? Уроки з найдовшого дослідження про щастя/ URL: https://www.ted.com/talks/robert_waldinger_what_makes_a_good_life_lessons_from_the_longest_study_on_happiness/transcript?language=uk
4. Вплив карантину на щастя українців: результати дослідження 2020-2021. URL: <http://ukr-happiness-institute.com/vplyv-karantynu-na-shchastya-ukraintsiv-2020-2021/>
5. Канеман Д., Дінер, Е., & Schwarz, Н. (ред.). (1999) Благополуччя: Основи гедоністичної психології. Нью-Йорк: Фонд Расселл Сейдж. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16809528/>
6. Olds, J., and Milner P. (1954). Positive reinforcement produced by electrical stimulation of septal area and other regions of rat brain. Journal of Comparative and Physiological Psychology, 47(6), 419-427.

Ваганова Н. А.,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії психології творчості,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Одним із аспектів досліджень вікової та педагогічної психології виступає поняття психологічної підтримки як системи заходів, спрямованих на створення та збереження психічного здоров'я особистості. Сучасні тенденції психології розвитку дитини визначають пріоритет особистісно орієнтованої моделі, в контексті якої особистість дитини-дошкільника та ідея її цілісного розвитку набувають особливого значення. Враховуючи унікальність та самобутність дошкільного дитинства – періоду «первісного фактичного становлення особистості» (О. М. Леонт'єв), в якому закладаються основи особисті-

сної активності і цінності майбутнього життя, здійснюється пошук оптимальних умов, за яких здібності можуть розвиватися до рівня обдарованості.

У роботах Г. С. Костюка, Л. С. Виготського, А. М. Богуш, О. Л. Кононко, J. Renzulli та інших дослідників вивчаються питання розвитку інтелектуальних та творчих здібностей дошкільників. Автори доводять, що саме в дошкільному віці порівняно з іншими віковими періодами, виникають особливо сприятливі передумови розвитку здібностей, обдарованості, забезпечується різнобічний розвиток психічних якостей особистості дитини. Дошкільне дитинство – це період творчості, появи творчої уяви, виникнення якісних новоутворень як у розвитку психофізіологічних функцій, так і в особистісній сфері дитини. Такий стрибок у розвитку відбувається завдяки багатьом чинникам, основні з яких: інтенсивний розвиток мови і спілкування з дорослими і однолітками, різноманітні форми пізнання і включення в різні види діяльності: ігрові, продуктивні, побутові [1; 2; 3; 8].

На основі теорії Л. С. Виготського була розроблена концепція розвитку дитячих здібностей, згідно з якою під здібностями розумілися орієнтувальні дії, які здійснюються шляхом використання існуючих в культурі засобів. У дослідженнях О. В. Запорожця, Л. А. Венгер, С. Є. Кулачківської, С. О. Ладивір, М. М. Поддякова показано, що для дитини дошкільного віку є характерним використання образних засобів: сенсорних еталонів, наочних моделей, схем, які на образному рівні дозволяють дитині розвивати свої розумові здібності, які виступають ядром інтелектуальної обдарованості.

Фундаментальний вклад у вивчення здібностей було зроблено ще в працях видатних психологів Г. С. Костюка, Б. М. Теплова і С. Л. Рубінштейна. Так, Б. М. Теплов зазначав, що своєрідність понять «обдарованість» та «здібність» полягає в тому, що властивості людини розглядаються в них з позиції тих вимог, котрі висуває та чи інша діяльність. Тому не можна говорити про обдарованість взагалі. Можна вести мову про обдарованість до чого-небудь, до якоїсь діяльності. Обдарованість виступає як цілісний прояв здібностей у діяльності, як загальна властивість інтегрованої у діяльності сукупності здіб-

ностей. Якщо здібностями називають окремі психічні властивості, то обдарованість є своєрідне поєднання здібностей, а також їх високий рівень.

Сучасні дослідження направлені на уточнення основних понять «обдарованість» і «здібності»; на вивчення психологічної структури обдарованості; на виявлення місця здібностей в структурі діяльності; на аналіз взаємозв'язків між інтелектом і креативністю; гендерним аспектам обдарованості. Спеціальна увага приділяється лонгітюдним дослідженням обдарованих дітей; вивченню різних видів обдарованості та особливостям дитячої обдарованості в різні періоди дитинства, визначенню сенситивних періодів як благоприємних умов для розвитку здібностей дітей.

Підвищена розумова активність – характерна риса дитинства, зокрема дітей дошкільного віку, яка виражається в природньо обумовленій потребі дитини в розумових враження і інтелектуально-пізнавальних діях. Домінуюча у дошкільників пізнавальна мотивація і пізнавальна активність виражаються у формі дослідницької пошукової діяльності і проявляються в більшій чутливості до новизни. Взагалі, проблема розвитку обдарованості і її специфіка в дошкільному віці нерозривно пов'язана з проблемою розвитку здібностей дитини. Саме дошкільний вік – важливий період розвитку здібностей, становлення творчої особистості дитини, розвитку інтегративних процесів у психіці. Рівень і широта інтеграції, її динаміка характеризують формування і зрілість такого явища як обдарованість. Рівень, якісна своєрідність і характер розвитку обдарованості є результат складної взаємодії спадковості (природних задатків) і соціального середовища, опосередкованого діяльністю дитини (ігровою, учбовою, трудовою). В той же час не можна ігнорувати і роль психологічних механізмів саморозвитку особистості, які лежать в основі формування і реалізації індивідуального обдарування.

Ефективним засобом розвитку і становлення творчої особистості виступає творча діяльність, яка більш за все притаманна дітям дошкільного віку і є для них органічною: ефект новизни, оригінальності, емоційної виразності як характеристик творчості відповідають самій природі дитинства, його позитив-

вним відношенням до художніх форм пізнання. Для того, щоб творча діяльність мала розвиваючий вплив, необхідна обов'язкова умова: дитина має бути включена в активну діяльність, так як оптимальність особистісного розвитку залежатиме не стільки від змісту і характеру дитячої діяльності, а скільки від активності самої дитини. Процес становлення творчої особистості в творчій діяльності включає декілька етапів, а саме: пробудження, наслідування, перетворення, етап альтернатив, у процесі якого відбувається гармонізація та становлення творчої індивідуальності особистості. «Портрет» творчої особистості складається з таких складових як творча мотивація, естетичні й емоційно-креативні властивості, інтелектуально-творчі здібності і творча фантазія, комунікативно-творчі здібності [4, 6].

З розвитком здібностей і з віком дитини зростає роль психологічної ціннісної підтримки, яка полягає у створенні умов для розвитку суспільно схвалюваних способів задоволення потреби у визнанні і набуття ними у свідомості особистості ціннісного статусу. Особливістю здійснення ціннісної підтримки є її зорієнтованість на розвиток провідної діяльності окремого вікового періоду і на тих психічних новоутвореннях, які виникають у цій діяльності. Так, за О. Л. Музикою, початкові етапи розвитку здібностей у дошкільному віці часто залежать від випадку і пов'язані зі спонтанним і несвідомим наслідуванням дитиною рухів і дій дорослих. Але продовження дитиною діяльності потребує ціннісної підтримки дорослих. Момент, коли вектори діяльності дитини збігаються з позитивною ціннісною підтримкою дорослих, стає відправною точкою для розвитку її здібностей [7, с.170].

Особистісно-розвиваючий вплив передбачає забезпечення всіх сфер психічного розвитку: інтелектуального, емоційного, вольового, а також культурологічного і духовного аспекту розвитку особистості. Таким чином, всі види творчої діяльності (ігрової, театралізованої, образотворчої тощо) повинні обов'язково спиратися на принцип єдності всіх сфер духовної життєдіяльності дитини: емоційної, комунікативної та пізнавальної.

На наш погляд, резерви обдарованості, які закладені в кожній дитині з народження, можна розвинути тільки в умовах розвиваючого середовища, яке “побудоване” на принципі добровільності та реалізації особистісної індивідуальності і яке обов’язково повинно ґрунтуватися на гуманістичних принципах взаємовідносин дорослого з дитиною, а саме:

- принцип рівності: на відміну від традиційного принципу субординації в дисциплінарно-авторитарній моделі навчання і виховання;

- принцип діалогізму: на відміну від принципу монологізму, коли взаємодія відбувається лише в одному напрямку – від дорослих до дітей;

- суб’єкт-суб’єктний принцип взаємодії та принцип співіснування світу дорослих і світу дітей: на відміну від авторитарного принципу контролю з боку дорослих;

- принцип свободи, який забезпечує можливість дітей обирати власний шлях самовизначення, самотворення (у межах вікових можливостей і, зрозуміло, у дошкільному віці – здатність дитини до самовизначення, самореалізації, що тільки зароджується): на відміну від принципу сваволі, коли світ дорослих нав’язує свої закони світу дітей;

- принципи співрозвитку та єдності, за якими світ дитинства і світ дорослих складають єдиний світ людей, які гармонійно доповнюють один одного;

- принцип прийняття, який має забезпечувати, безвідносно до норм, оцінок дорослих, прийняття дитини такою, якою вона є [1].

До визначених принципів слід додати найважливіший, на наш погляд, принцип – принцип комфортності розвитку особистості дитини, який означає насичене позитивно-емоційне забарвлення життя – від народження дитини до її вступу до школи – через впровадження у практику особистісно орієнтованої моделі дошкільної освіти, спрямованої на формування у дошкільному дитинстві механізмів саморозвитку, формування універсальних, у тому числі творчих, здібностей дитини через розгортання її особистісного буття.

Висновки. Дошкільний вік має винятково велике значення для розвитку здібностей дитини, особистісних якостей, оволодіння способами пізнання

навколишнього світу. Оптимальними умовами для гармонійного розвитку і реалізації потенційних можливостей дитини дошкільного віку, для розкриття її потенціалу мають виступати не форсування навчання і розвитку, а, навпаки, психологічна підтримка та широке розгортання і збагачення змісту специфічно дитячих форм ігрової, практичної і художньої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш А. М. Парадигма «дитинства» в контексті розвитку особистості дошкільника // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Зб. наук. праць до 10-річчя АПН. Харків: "ОВС", 2002. Ч.І. С. 258-270.
2. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). К.: Стилос, 2000. 336 с.
3. Костюк Г. С. Здібності та їх розвиток у дітей. К.: Знання, 1963. 69 с.
4. Креативный ребенок: диагностика и развитие творческих способностей. К.: Феникс, 2004. 416 с.
5. Кулачківська С. Є., Ладивір С.О. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). К.: Нора-прінт, 1996. 108 с.
6. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості // Наук. записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Вип. 22. Актуальні проблеми сучасної української психології. К., 2002. С. 221-229.
7. Музика О. Л. Ціннісна регуляція і ціннісна підтримка розвитку творчих здібностей // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. С. 170-183.
8. Renzulli J. What makes giftedness? Reexamining a definition. Phi Delta Kappan, 1988. 285 p.

Гнатюк О. В.,

кандидат психологічних наук,

провідний науковий співробітник

лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації,

Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ
І РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
В УСКЛАДНЕНИХ УМОВАХ**

В умовах воєнного стану Уряд нашої країни, зокрема Міністерство освіти і науки України, докладають максимум зусиль для забезпечення сталості навчання та викладання, створення безпечних умов для учнів і студентів, вчителів і викладачів, підтримки тих, хто був змушений виїхати за кордон або до безпечніших регіонів України, для продовження системних реформ на всіх рівнях освіти. Відповідно до Закону України «Про освіту» статті 57¹ щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану, зазначено, що здобувачам освіти, які в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану в Україні чи окремих її місцевостях, оголошених у встановленому порядку (особливий період) були вимушені змінити місце проживання (перебування), залишити робоче місце, місце навчання, незалежно від місця їх проживання (перебування) на час особливого періоду гарантується організація освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для учасників освітнього процесу [2].

Навчальна діяльність через воєнний стан має об'єктивну складність, оскільки значна кількість школярів, перебуває в нових умовах навчання, стикаючись при цьому з багатьма труднощами: новий режим життя, незнайомі люди, обстановка, нові речі, іноді відсутність нормальних побутових умов, стосунки з новими учителями та однолітками (можливе перебування в інших країнах, нерозуміння іноземної мови), засвоєння великої кількості нової ін-

формації, а також для частини дітей ще й перебування під час тривоги в укриттях, бомбосховищах.

Початкова школа – важливий етап у житті школярів, оскільки саме в цей період відбувається перебудова свідомості дитини, її емоційної сфери, соціальна та психологічна адаптація до умов школи. Саме у цьому віці закладаються основи знань, умінь і навичок, необхідних для подальшого навчання, а також часто від бажання учитися в початковій школі залежить і прагнення до навчання у наступних класах. Сучасні зміни, що відбуваються в Україні вимагають підготовки конкурентоспроможного молодого фахівця, здатного до навчання впродовж життя, до самовдосконалення, саморозвитку, сучасного спеціаліста, який володіє критичним, самостійним та творчим мисленням, вміє ставити цілі та досягати їх. В «Концепції Нової української школи» зазначено, що майбутнє держави пов'язано з молодими людьми, які конкурентоспроможні в будь-якій галузі знань, здатні адекватно сприймати інноваційні процеси, генерувати власні ідеї, активно й незалежно мислити, творчо вирішувати різні життєві ситуації [5].

Сучасна школа передбачає створення умов для творчого розвитку та самореалізації кожної особистості, формування потреби та здатності особистості до самоосвіти. Однак це неможливо, якщо з дитинства не прищеплене бажання вчитися та знаходити задоволення в процесі навчання. «Метою початкової освіти є всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості та допитливості», – зазначено у Державному стандарті початкової освіти [1, с. 1]. Головним результатом початкової освіти є здорова дитина, мотивована на успішне навчання, дослідницьке ставлення до життя; це учні, які вміють вчитися з різних джерел і критично оцінювати інформацію, відповідально ставитися до себе та інших людей, усвідомлювати себе громадянами України [5].

Проблема навчання і розвитку творчого мислення молодших школярів пов'язана з вимогами та потребами сучасного суспільства, динамікою його розвитку, що стимулює активність і творчість особистості. В умовах реформування освіти перед українською школою стоїть важливе завдання – своєчасне виявлення креативних здібностей в учнів, їх подальший розвиток, навчання і виховання цілеспрямованої особистості, що прагне до максимальної реалізації своїх можливостей. Все більш нагальною стає потреба в особистостях, які здатні самостійно створювати та реалізовувати життєві плани і власні проєкти, самовдосконалюватись, проявляти соціальну активність, мати власну позицію, захищати свої інтереси, брати відповідальність за свої вчинки. Завдяки сформованому творчому мисленню здобувачі освіти, маючи ґрунтовні знання, зможуть застосовувати їх у повсякденному житті, знаходити шляхи розв'язання нестандартних ситуацій, вправлятися у творенні нового.

Реформування змісту початкової освіти передбачає не лише оволодіння учнями відповідною сумою предметних знань та спеціальних умінь і навичок, а й формування в них бажання та уміння вчитися, сприяє набуттю життєво важливих компетентностей, таких як: вільне володіння державною мовою; екологічна компетентність; інноваційність; інформаційно-комунікаційна компетентність; математична компетентність; навчання впродовж життя; культурна компетентність тощо [5].

Перед здобувачами освіти стоїть завдання успішного оволодіння навчальною діяльністю. Відомо, що найбільш успішно навчання учнів здійснюється за умови їх позитивного ставлення до нього. Тоді вони докладають багато зусиль для засвоєння знань, оволодіння уміннями і навичками, уважні на уроках, намагаються якомога краще виконати різноманітні учбові завдання, використовують вільний час на додаткові заняття. Недостатня успішність учня ще не свідчить про недостатність його здібностей. Так само й уміле виконання учнем тих чи інших завдань ще не свідчить про його особливі здібності [3].

На розвиток і формування особистості впливає багато чинників. Одним із таких чинників є творчість. Творчість є невід'ємною частиною системи на-

вчально-виховного процесу, вона є основою успішного формування компетентностей. Тому важливим завданням педагогів є виховання творчої особистості, розвиток творчого мислення дітей. Творчий процес – це складний акт, пов'язаний з високим напруженням усіх духовних сил людини. Він потребує інтенсивної розумової діяльності й уваги, концентрації уваги, вольового напруження та мобілізації знань і досвіду людини на вирішення поставленого завдання. В той же час навчальний процес повинен бути для дитини не лише засобом здобуття знань, без яких вона не може обійтися у повсякденному житті, але й має викликати бажання йти шляхом власного розвитку, знаходячи щось нове, цікаве, незвичне, самостійно знаходити і опрацьовувати будь-яку інформацію, критично оцінювати і застосовувати її під час розв'язання побутових та пізнавальних проблем, отримуючи при цьому естетичне задоволення від почутого, побаченого, пережитого.

Творче мислення молодшого школяра, як зазначають науковці, передбачає: багатство ідей; нетрадиційність; гнучкість розуму; здатність ставити проблеми та їх вирішувати; гарну пам'ять; належний рівень допитливості; самостійність, ініціативність, наполегливість. Творче мислення учня пов'язується зі створенням нового оригінального продукту, з пошуком нових засобів діяльності.

Розвиток творчого мислення відбувається у процесі виховання і навчання, формується через взаємодію дитини зі світом, внаслідок оволодіння змістом матеріальної і духовної культури. Тобто формування творчого мислення має системний і цілеспрямований характер. Творче мислення – це психічний процес, результатом якого є відкриття принципово нового чи удосконаленого вирішення того чи іншого завдання, яке спрямоване на створення нових ідей [4, с. 154]. Творче мислення розвивається на основі уяви, яка у дітей дуже розвинена. Ігри, які вони вигадують і розігрують є плодом їхньої уяви. Значення уяви у розвитку творчого мислення дуже вагоме, вона має сприяти психічному розвитку, а не переростати у пасивну форму і замінювати реаль-

не життя на фантазії. Сприятливий розвиток творчого мислення залежить від правильного підходу учителя до організації творчої діяльності школярів.

Творчість є складним психічним процесом, він пов'язаний з характером людини, інтересами і вподобаннями. В результаті творчості створюється щось нове. Творча діяльність допомагає розвивати всі психічні процеси школяра, такі як пам'ять, уява, увага, мислення. Займаючись творчою діяльністю, розвиваються почуття дитини, вона отримує багато позитивних емоцій, як від процесу діяльності так, і від отриманого результату.

Проблема розвитку творчого мислення є важливою для загальноосвітніх навчальних закладів, адже педагоги працюють із підростаючим поколінням, найбільш відкритим для усього нового. Особливої уваги потребують учні початкових класів, адже, молодший шкільний вік є тим етапом онтогенезу, в якому активно і стрімко розвиваються соціальні емоції, самосвідомість, формується самооцінка, відбувається вибудовування ієрархії мотивів і їх супідрядність у генезі соціального розвитку дитини, закладається специфіка спілкування з дорослими та однолітками. Молодший шкільний вік – це період, коли формуються психічні новоутворення, завдяки чому діти виходять на новий рівень пізнання світу і самопізнання, відкривають нові власні можливості і перспективи.

Таким чином, пріоритетними завданнями сучасної української початкової школи є створення оптимальних умов для розвитку здібностей, нахилів, обдарувань дітей, оволодіння самостійною пізнавальною діяльністю, включення у соціальні стосунки тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний стандарт початкової загальної освіти
URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>
2. Закон України «Про освіту»: редакція від 6.04.2022 року.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Радянська школа. 1989. 608 с.
4. Лоюк О. Творче мислення як чинник розумового розвитку школярів. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2013. № 47. С. 148–153.
5. Нова українська школа. URL: <https://nus.org.ua/>

Гура Г. Н.,

аспірант ЗВО «Університет економіки та права «КРОК»

ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНИХ СТИЛЕЙ КЕРІВНИКАМИ БІЗНЕСУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ПІЗНАННЯ, ПЛАНУВАННЯ, КРЕАТИВНІСТЬ

Війна є кризовою екстремальною ситуацією з високим ступенем невизначеності, яка тривалий час утримує людину в стресовому стані і вимагає значного напруження адаптаційних ресурсів. Вона містить ряд вітальних та соціальних загроз, в т.ч. зачіпляє професійно-економічні аспекти життя. Значне погіршення умов праці супроводжується високими ризиками втрат, труднощами планування та прогнозування. Як показало опитування 109 підприємців та керівників бізнесу, проведене в жовтні-листопаді 2022 р., за період воєнного стану 68,8 % учасників дослідження зазнали кардинальних життєвих змін: вимушено змінили місце проживання, втратили роботу чи зупинили бізнес. Разом з тим, третина опитаних під час війни поліпшила стан професійних справ та загальну якість життя. Отже, адаптація визначається не тільки діапазоном поганого чи успішного пристосування, але й містить можливість «стрибка вгору» – прогресивного професійного розвитку та поліпшення життєвої ситуації.

Серед психологічних чинників, які обумовлюють характер адаптації керівників бізнесу в умовах невизначеності, нас цікавлять особливості прийняття рішень – когнітивні стратегії, що обумовлюють спрямованість активності людини при наявності кількох альтернативних варіантів поведінки. Щоб вивчити ці чинники, вибірка була розділена на три групи (на основі самооцінок стану професійних справ та життєвих обставин), в яких надалі проведено порівняльний аналіз: з нормальною адаптацією (59 осіб), з проблемною адаптацією (25 осіб) та з над-успішною адаптацією, що знайшла у кризі можливість розвитку (25 осіб).

Мета даної публікації – висвітлити особливості використання різних когнітивних стилів в контексті успішності адаптації керівників бізнесу.

Використано методику «Індикатор когнітивних стилів» CoSI (Cognitive Style Indicator: Cools & Van den Broeck, 2007); її українську адаптацію здійснено автором з використанням процедури прямого та зворотного перекладу. Когнітивні стилі розглядаються як «відсутня ланка» між особистістю та пізнанням – це способи, за допомогою яких людина сприймає подразники навколишнього середовища, а також організовує і використовує цю інформацію, керуючи власними діями [7]. Методика складається з 18 питань зі 5-бальною шкалою відповідей від 1 «абсолютно не згоден» до 5 «повністю згоден».

При обробці результатів розраховуються усереднені показники трьох шкал:

1. *Пізнання* (knowing style). Люди, які використовують цей когнітивний стиль, стурбовані вирішенням раціональних проблем; вони хочуть точно знати, як йдуть справи; схильні шукати і зберігати багато фактів, деталей. Вони орієнтовані на точні завдання, люблять складні проблеми, для яких можуть знайти чітке та раціональне рішення.

2. *Планування* (planning style) характеризується потребою в структурі, організації і контролі. Планувальники люблять добре впорядковане робоче середовище, ясність та порядок; не люблять двозначності. Надають велике значення підготовці для досягнення цілей, схильні уникати ризику; прив'язані до традицій та хочуть, щоб інші люди теж поважали правила й домовленості.

3. *Творчість* (creative style). Цей стиль використовують креативні люди, які мають сильну уяву, люблять працювати гнучко та спонтанно, експериментувати та ризикувати. Вони амбітні, орієнтовані на досягнення; схильні розглядати проблеми як виклики та можливості. Вони не люблять правил і процедур, віддаючи перевагу невизначеності і свободі [5; 7].

До валідації методики було залучено більше 8 тис. учасників з широким спектром професій та освіти. Дослідження підтвердили факторну структуру та внутрішню узгодженість шкал; критеріальну, конвергентну та дискриміна-

тивну валідність CoSI. Накопичені дані показують, що когнітивні стилі значимо пов'язані з академічною успішністю та професійною поведінкою: ставленням до роботи, здатністю адаптуватися і впроваджувати інновації. Когнітивні профілі відрізняються у представників різних професій та на різних ієрархічних рівнях: керівники та висококваліфіковані спеціалісти мають вищий рівень пізнання та креативності, ніж рядові офісні працівники (Cools et al., 2006) [7].

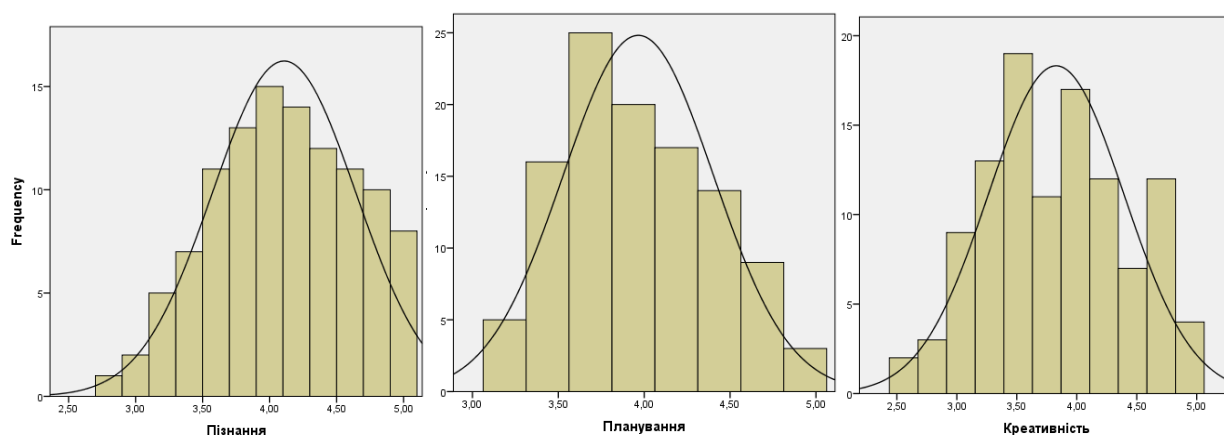
Опитування у вибірці керівників бізнесу показало, що всі кількісні показники CoSI розподілені нормально – табл. 1 та рис. 1.

Таблиця 1

**Статистики Індикатору когнітивних стилів CoSI
у вибірці керівників бізнесу**

	Пізнання	Планування	Креативність
<i>Описові статистики:</i>			
Середнє	4,11	3,96	3,83
Станд. відхилення	0,54	0,44	0,57
Мінімум	2,80	3,13	2,50
Максимум	5,00	5,00	5,00
<i>Характеристики розподілу:</i>			
Асиметрія	-0,150	0,281	0,094
Екссес	-0,704	-0,707	-0,539
Kolmogorov-Smirnov Z	0,905	1,156	0,811
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,386	0,138	0,526

Примітка: Стандартна помилка асиметрії у вибірці = 0,231, станд. помилка екссесу = 0,459.

Рис. 1. Гістограми розподілу показників CoSI у вибірці керівників бізнесу (N=109).

У вибірці достатньо виражені всі три когнітивні стилі, що вимірює CoSI.

Найбільшу представленість має стиль «пізнання». Керівники бізнесу віддають перевагу логічному, раціональному та безособовому способу обробки інформації; вони приймають обгрунтовані рішення на основі ретельного аналізу фактів, цифр і раціональних аргументів. Для них важливо мати повне розуміння проблеми, перш ніж робити вибір. Крім того, їх приваблює добре підготовлена, чітко спланована й структурована діяльність та організоване середовище. Вони ретельно стежать за виконанням взятих на себе зобов'язань.

Менше за інших виражений креативний стиль. З одного боку, керівників приваблюють та мотивують інновації, вони прагнуть «розширювати існуючі межі». З іншого боку, вони нечасто шукають нестандартні способи ухвалення рішень або ж вирішують щось на основі інтуїції. Невисокій рівень прагнення до новизни та різноманіття може бути пояснений тим, що рутинна асоціюється з плануванням та структуруванням діяльності.

Порівнюючи отримані результати з даними попередніх дослідників (табл. 2), відмітимо, що у більшості англomовних вибірок переважає креативний стиль. В європейських та американських вибірках середній показник шкали «Креативність» був вищим за показники шкал «Пізнання» та «Планування», в українській вибірці – навпаки. В цьому можуть проявлятися культурні відмінності та умови реалізації бізнесу.

Таблиця 2

**Середні показники та стандартне відхилення шкал CoSI
в різних вибірках**

Характеристики вибірок:	Пізнання	Планування	Креативність
5924 фахівців різних професій, Бельгія (Cools, Van Den Broeck & Bouckenooghe, 2006) [7]	3,89±0,65	3,78±0,77	4,01±0,60
1953 керівників середнього та вищого рівнів (Cools, Van Den Broeck & Bouckenooghe, 2006) [7]	3,92±0,61	3,78±0,61	4,06±0,49
177 фламандських підприємців (Cools & Van den Broeck, 2008) [6]	3,64±0,66	3,64±0,58	4,05±0,49

60 фламандських менеджерів у сфері охорони здоров'я (Cools & Van den Broeck, 2008) [6]	3,86±0,60	3,86±0,63	3,94±0,51
246 працівників та студентів менеджменту, Півден. Африка (Cools, De Pauw & Vanderheyden, 2009) [4]	3,87±0,71	4,09±0,65	3,95±0,61
322 аспірантів і студентів бізнес-шкіл з Бельгії та Канади (Cools, Vanderheyden & Backhaus, 2014) [8]	3,64±0,72	3,62±0,78	3,87±0,69
109 українських керівників бізнесу та підприємців під час війни	4,11±0,54	3,96±0,44	3,83±0,57

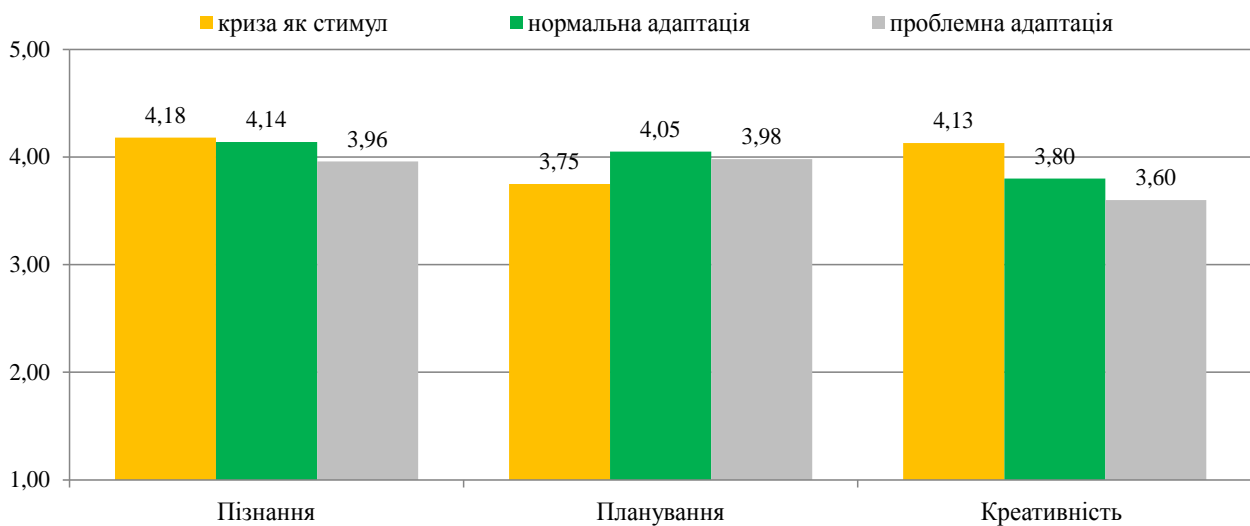
Порівняльний аналіз показав, що групи з різною успішністю адаптації значимо відрізняються за двома когнітивними стилями, що проявляються в організаційній поведінці: планування ($p=0,018$) та креативність ($p=0,003$).

Найнижчий показник *планування* виявлено в групі 3 – це характерна відмінність, що обумовлює здатність до розвитку в кризових обставинах. В даному випадку ми бачимо складну нелінійну залежність, оскільки достатньо високий рівень планування спостерігається також в групі з нормальною адаптацією, а проблемна група займає проміжне положення (табл. 3 та рис. 2). Тобто невміння планування не визначає проблемність адаптації, але вміння НЕ планувати надає додаткові адаптаційні переваги в умовах невизначеності.

Таблиця 3

Порівняльний аналіз середніх показників та розподілу шкал CoSI в групах керівників з різною адаптивністю

Діагностичні параметри:	Вся вибірка		Група 1 Успішна адаптація		Група 2 Проблемна адаптація		Група 3 Розвиток в кризі		ANOVA, Знач-ть різниці	
	М	SD	М	SD	М	SD	М	SD	F	p
Пізнання	4,11	0,53	4,14	0,62	3,96	0,44	4,18	0,35	1,28	0,281
Планування	3,96	0,43	4,05	0,45	3,98	0,46	3,75	0,29	4,20	0,018
Креативність	3,83	0,57	3,80	0,62	3,60	0,45	4,13	0,40	6,22	0,003

Рис. 2. Середні показники когнітивних стилів в групах керівників бізнесу з різною адаптивністю

Креативний когнітивний стиль має найнижчу вираженість в групі 2 з проблемною адаптацією, найвищу – в групі 3. Цей зв'язок досить зрозумілий та очікуваний. Креативність, серед іншого, передбачає вміння продукувати нестандартні ідеї та адаптуватись до нових, незвичних ситуацій, в яких не існує правильних рішень. В працях української дослідниці О. О. Вельдбрехт (2009) запропоновано модель «оптимуму креативності», що пояснює відносини між когнітивними здібностями та соціально-психологічною адаптацією. В стабільних умовах існування, при вирішенні традиційних задач адаптацію людини до середовища забезпечує інтелект – мислення, спрямоване на пошук вірного рішення. Натомість при виникненні нестандартних ситуацій, проблемних завдань, в умовах загальної невизначеності та нестабільності, коли вірних рішень не існує, на перший план виступає креативність. Авторка відзначає, що для критичних моментів розвитку суспільства характерний культ творчості та активізація особистостей маргінального типу, здатних «руйнувати старі та творити нові світи». Кожна перехідна епоха – це час творчих спалахів, необхідних для подальшого росту і, водночас, час переосмислення ролі креативності в житті людини, поживлення наукового інтересу до цього феномену. В нестабільному, конфліктному світі креативність потрібна кожній людині, щоб комфортно себе почувати та адекватно реагувати про-

блеми, які виникають. Це вже не престижна ознака виключності або обдарованості, а нагальна необхідність існування (Вельдбрехт, 2009) [1; 2]. Ці міркування стають особливо актуальні зараз, в переламний період для українського суспільства.

Кореляційний аналіз даних показав, що кращий стан професійних справ мають керівники з вираженою креативністю ($p=0,000$), несхильні до планування ($p=0,029$). У осіб, що зазнали кардинальних життєвих змін (переїзд, втрата роботи, життя в окупації) спостерігаються більш виражена схильність до планування ($p=0,000$). Можна розглядати це як *компенсаторну стратегію*, що дозволяє досягти адаптивної рівноваги, але не надає переваг в ситуації кризи. Чіткий розклад і його дотримання допомагають людині зберігати спокій та відчуття контролю над ситуацією.

На думку Т. М. Титаренко (2012) потреба моделювання майбутнього пов'язана з прагненням людини контролювати несподівані стихійні впливи та бути господарем свого життя. Відчуття хоча б часткової впорядкованості, «приборканості» майбутнього допомагає організувати сьогодення. Прогнозування є важливою функцією психіки – людина завжди використовує прогностичні схеми, які готують її до сприймання дійсності, переробки та інтерпретації поточної інформації. В умовах невизначеності і нестабільності поведінка неминуче стратегізується – намагаючись оволодіти ситуацією, людина має інвентаризувати доступні ресурси (матеріальні, соціальні, особистісні), ймовірно спрогнозувати майбутні події і на цій основі організувати життєвий досвід. Оцінивши наявні можливості, загрози і виклики, вона вибудовує ланцюг раціональних, як вона їх розуміє, дій, спрямованих на адаптацію і подолання життєвих труднощів. Життєві завдання, які людина ставить перед собою, стають одиницями смислового структурування її майбутнього. Вона орієнтується у спектрі варіантів майбутнього, обирає варіант, для якого є реальні умови і приписує йому ранг найбільш наповненого сенсом. Кризовий спосіб моделювання майбутнього, незважаючи на неточність, стихійність і хаотичність, може стати поштовхом для радикальної реконструкції життєвого

здуму. Якщо людина ставить перед собою адекватні життєві завдання, вона стає продуктивною і успішною, створюючи таким чином можливості для розгортання свого потенціалу [3]. Як показує наше дослідження, планування як спосіб самоздійснення в екстремальних умовах має певні обмеження – воно дозволяє адаптуватися за рахунок побудови близьких та реалістичних життєвих перспектив, але не надає можливостей швидкого зростання та розвитку.

Висновки. Проведене дослідження доводить, що креативність обумовлює здатність до адаптації в нестабільному суспільстві, коли звичні сценарії поведінки не діють і потрібні нові нестандартні ідеї. Керівникам бізнесу в умовах воєнного стану властива перевага когнітивних стилів, оснований на раціональному мисленні (пізнання, планування) при недостатньому залученні креативності. Кардинальні зміни способу життя та умов праці можуть стимулювати потяг до планування і структурування діяльності. Водночас, така самоорганізація супроводжується зниженням спонтанності та інтуїтивності, неохильністю до ризику, і загалом негативно корелює з оцінками стану професійних справ. Планування виступає компенсаторною стратегією подолання, що дозволяє досягти прийнятної адаптації, але не надає можливості розвиватися в ситуації кризи. Розвинена креативність (як стиль обробки інформації та прийняття рішень) керівників бізнесу обумовлює позитивне бачення майбутніх ризиків та втрат, дозволяє ефективно адаптуватися і навіть знайти можливості розвитку в умовах війни. Загалом, вміння НЕ планувати, віддаючи перевагу гнучкому та спонтанному реагуванню на поточні події, надає керівникам бізнесу додаткові адаптаційні переваги в умовах невизначеності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вельдбрехт О. О. Модель «оптимуму креативності» як здатності до адаптації. *Практична психологія та соціальна робота*, 2009. № 8. С. 15-20
2. Вельдбрехт О. О. Культурно-історична еволюція уявлення про творчу особистість. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 10. С. 67-71
3. Титаренко Т. М. Життєві завдання як спосіб моделювання майбутнього. *Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості* : колективна монографія / за ред. Т. М. Титаренко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. С. 37-108. URL: http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/1359549713.pdf
4. Cools E., De Pauw A.-S., Vanderheyden K. Cognitive styles in an international perspective: crossvalidation of the Cognitive Style Indicator. Gent, Belgium:

- Vlerick Leuven Gent Management School, 2009. 22 p. URL: <https://public.vlerick.com/Publications/5043ee88-6aa9-e011-8a89-005056a635ed.pdf>
5. Cools E., Van den Broeck H. Development and Validation of the Cognitive Style Indicator. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 2007. 141(4), P. 359-387. DOI: 10.3200/JRLP.141.4.359-388
  6. Cools E., Van den Broeck H. The hunt for the Heffalump continues: Can trait and cognitive characteristics predict entrepreneurial orientation? *Journal of Small Business Strategy*. 2008. Vol. 18(2). P. 23-41.
  7. Cools E., Van Den Broeck H., Bouckennooghe D. The cognitive style indicator: development of a new measurement instrument. Gent, Belgium: Vlerick Leuven Gent Management School, 2006. 51 p. URL: <https://public.vlerick.com/Publications/33642c0d-6aa9-e011-8a89-005056a635ed.pdf>
  8. Cools E., Vanderheyden K., Backhaus K. The Impact of Student Style Differences and Motivation on Learning Outcomes in Management Education: An International Inquiry. *Reflecting Education*. 2014. Vol. 9, No. 2. P. 85-100.

Гулько Ю. А.,

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник лабораторії психології творчості,

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

СУЧАСНІ ШЛЯХИ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ В КОНТЕКСТІ КОНСТРУКТОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Психокорекція (від латинського - *correctio*, виправлення, часткова зміна) як один з видів психологічної допомоги широко використовується не лише при роботі з дітьми, що мають проблеми фізичного, психічного і психологічного розвитку, але і з дітьми, що не мають відхилень від норми розвитку, з так званими нормотиповими дітьми. Розширення сфери психокорекційної роботи у галузі вікової та педагогічної психології в останні часи підсилюється рядом причин. Суттєвою причиною серед них є те, що сучасна дитина раннього і молодшого дошкільного віку, що мешкає у мегаполісі, має замало можливостей для активного фізичного розвитку на відкритому природньому просторі. І якщо раніше причиною низької фізичної активності називали пе-

ребування дітей раннього та дошкільного віку в «контейнерних» умовах автотранспорту, колясок та крісел перед екранами моніторів, то на сьогодні малорухомий образ життя обумовлений ще й дистанційним навчанням та воєнним станом країни. До того ж дитяча діяльність втрачає спільність, адже діти частіше не об'єднані такою спільною діяльністю як рухлива гра, конструювання з природного матеріалу у просторі вулиці та експериментування з ним, це відбивається на емоційному і соціальному розвитку. Загалом знижена фізична активність, відсутність спільної діяльності з однолітками стає причиною суттєвого збіднення сенсорно-емоційного розвитку дитини раннього віку, що в свою чергу призводить до затримок розвитку у розумовій та емоційній сферах дошкільника. Сучасні вітчизняні фахівці звертають увагу на те, що якщо кілька десятиліть назад психокорекційної роботи, спрямованої на сенсорно-емоційний розвиток, потребували діти з органічними ураженнями центральної нервової системи, то зараз значно зростає відсоток дітей у яких подібний недорозвиток обумовлюється психолого-педагогічними та соціальними причинами.

Психокорекційна робота з нормотиповою дитиною, що має певний парціальний недорозвиток, ґрунтується на методологічних положеннях розроблених у науці за останні роки. Серед класичних положень сучасної психокорекції слід назвати положення про мозкову організацію психічних процесів, особливо на ранніх стадіях онтогенезу, йдеться про нейрологічне забезпечення процесу психічного розвитку дитини (Анохін П. К., Лурія О. Р., Цветкова Л. С.) і зокрема про структурно-динамічну концепцію трьох функціональних блоків мозку згідно якій будь яка психічна функція має свою ієрархічну організацію відповідну трьом взаємообумовленим блокам головного мозку. В той же час ця психічна функція має свою суто психологічну суть. В цьому контексті важливо говорити, що сам розвиток з моменту народження дитини обумовлюється не лише діяльністю структур мозку, а обумовлюється єдністю мозкових, психічних та тілесних процесів. Вертикальна ієрархія структур не можлива без бокових або горизонтальних узгодженостей, за-

вдяки якій відбувається стабільне забезпечення парної взаємодії і також зв'язок певних психічних функцій з лівою або правою півкулею (Бродман К., Брока П., Кінсборн М., Сперрі Р.).

Наступне класичне положення про взаємообумовлені лінії розвитку головного мозку і психіки: в процесі розвитку відбувається структурно-динамічна перебудова мозкової організації та паралельно змінюється будова психічних функцій, ці дві лінії розвитку впливають і детермінують взаємні процеси переструктурування і функціонування. Тут треба додати важливе положення, яке виходить з попереднього про те, що в онтогенезі структура випереджує функцію, тобто структура процесу з'являється раніше ніж функція і обумовлює своєю появою початок функції. Однак і функція, в свою чергу, обумовлює появу нових структур і перебудову старих. І на цьому методологічному положенні здійснюється як розвивальна так і корекційна робота. Отже, саме функціональний вплив (вироблення у дитини функцій тих процесів, структури які не створилися або не активізувалися) дає можливість сприяти їх частковій компенсаторній появі (Ярмаченко М. Д.).

В останні часи в науці обґрунтоване методологічне положення про конструкторологічний творчий характер побудови психічних процесів, які створюються і перебудовуються за принципами аналогізування, комбінування та реконструкції (Моляко В. О.). Для психокорекційної роботи велике значення має принци аналогізування, як основний на якому будується навчальна та розвивальна робота з дитиною. Адже якщо дитина успішно переносить аналогії дій у власну діяльність, відтворює їх як в операційному так і смислово-мудовому планах, значить відбувається розвиток. На початок раннього віку дитина не лише відтворює відомі їй аналогії дій, а й активно комбінує та й перекомбінує складні моторні програми спрямовані на розв'язок різноманітних рухових задач. Загалом за перший рік життя малюк напрацьовує неймовірно велику кількість різних сенсорних та моторних модальностей, які інтегруються у складні цілісні сенсорно-моторні конструкції, які наповнені для дитини емоційними смислами, а в процесі подальшого розвитку інтегруються

та диференціюються на вищих рівнях. Якщо такі процеси відбуваються у неповній мірі, то перше на що спрямовуються психокорекційна робота з дітьми, це на розвиток вмінь шукати аналоги та адекватно переносити їх у власну діяльність. Аналогізування передбачає пошук взірців по яким можна діяти. В самих свої простих предметно-практичних формах, аналогізування протікає як наслідування. Сам по собі феномен наслідування складний, багатоаспектний. Ще Габріель Тард у своїй відомій роботі «Закони наслідування» показав визначну роль наслідування для розвитку. За останній час встановлені та описані рівні наслідувальних дій дошкільнят, що дозволяють розвиватися їх творчим здібностям. В наших дослідженнях показано, що наслідування протікає як від-творення і стає по суті предметно-практичним аналогізуванням. Адже в наслідувальних діях при перенесенні їх дитиною у власну діяльність трансформуються і операційні і смислова сторони дій. Прийнято вважати, що термін «наслідування» застосовують, коли говорять про предметну діяльність дитини, щодо внутрішньої розумової застосовують поняття аналогізування. На нашу думку ці два терміни виступають як синонімічні і стосовно дітей дошкільного віку ми можемо говорити про аналогізування у предметно-практичній діяльності, коли дошкільник шукає аналоги в процесі образотворчої діяльності, конструюванні, а також у таких провідних видах діяльності як гра та експериментування. Зразки для наслідування дитині задає зовнішнє оточення, але повторювати вона буде те, що відповідає її бажанням і інтересам, її суб'єктивним уподобанням. Тому самодіяльний вибір об'єкта для наслідування є першим свідченням того, що наслідування протікає як авторський, як творчий процес аналогізування. Отже, наслідуючи дошкільник завжди створює аналог в предметно-практичному зовнішньому плані, або (і) в образному уявному внутрішньому плані. Процес аналогізування має певні етапи: 1) вибіркоче сприймання дитиною зразка, це власне пошук і знаходження аналога, або його частини., 2) розуміючі експериментальні проби перенесення зразка у власну діяльність 3) трансформації зразка, що відбуваються при перенесенні, завдяки чому відбувається поглиблення розуміння

дитиною як зразка діяльності так і своїх можливостей. Отже, психокорекційна робота передбачає побудову на занятті з дитиною як зовнішньої операціональної дії так і внутрішньої дії (її смислу), що створюється за принципом аналогізування та комбінування напрацьованих сенсорно-моторних аналогів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гулько Ю. А., Попович Ф. І. Нейросихологічний підхід до сенсорно-емоційного розвитку дітей дошкільного віку. Психологічні проблеми творчості: матеріали XXII Міжнародної науковопрактичної конференції, 23 липня 2022 року / за ред. В. О. Моляко. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. С 64-75.
2. Перцептивно-мисленнєві стратегії творчого конструювання інформаційних систем у навчальній та трудовій діяльності : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.]. К. 2018. 194 с
3. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта: монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.]. Київ – Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 194 с.

Завгородня О. В.,

доктор психологічних наук,

головний науковий співробітник лабораторії психології творчості,

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ

ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ЛЮДИНИ

Здоров'я людини ми розглядаємо як складну багаторівневу систему. Зокрема, можна виокремити такі рівні, як психосоматичний, психосоціальний та психоекзистенційний. Фрустрація потреб на одному з них може призводити до розладу на інших, водночас можливі значні відмінності стану здоров'я на різних рівнях. Для художньо обдарованої людини переважно пріоритетним є психоекзистенційний рівень, оскільки від його стану найбільшою мірою залежить творча спроможність. При цьому може спостерігатись значна занедбаність на інших рівнях, що виявляється в психосоціальних або пси-

хосоматичних проблемах. Між різними рівнями здоров'я можливий широкий діапазон стосунків: від антагонізму до відносної гармонії. Мотивом внутрішньої гармонізації та турботи про здоров'я може стати ідеал творчого довголіття, а не просто здоров'я та довголіття. Отже, при опрацюванні психосоціальних та психосоматичних проблем художньо обдарованої людини, визначенні психологічних умов поліпшення її загального самопочуття слід враховувати високу значущість для неї психоекзистенційних вимірів здоров'я або стану «творчого здоров'я» (за В. О. Моляко).

Згідно з нашою моделлю, сутність психологічної підтримки художньо обдарованої особи полягає у творчому діалозі з допомогою широкого діапазону засобів (що, зокрема, сприяє художньому опрацюванню травматичних переживань) і в жодному разі не є витонченим маніпулюванням в напрямку «патології нормальності» (Е. Фромм) або «психопатології сірості» (А. Маслоу).

Образотворча діяльність – ефективний засіб мобілізації неусвідомлюваних ресурсів, необхідних для подолання кризових станів різної глибини. Це можуть бути такі стани: переживання порожнечі, втрата життєдайних зв'язків, почуття вимушеності життєвого «вибору без вибору», втрата сенсу життя, брак внутрішньої свободи, невпевненість, страхи, нескінченні сумніви, домінування «чужих» смислів, неузгодженість внутрішнього та зовнішнього життя, втрата довіри у взаєминах з людьми, почуття покинутості, пригніченість. В залежності від індивідуальності та проблеми крім візуально-образотворчих форм роботи може бути застосований більш широкий комплекс методів (тілесно-орієнтовані, арт- та драматерапія, екзистенційний аналіз та ін.). В деяких випадках може передбачатись робота за межами приміщення в природному довкіллі.

Головні завдання – психологічна підтримка внутрішньої інтеграції клієнта, узгодження неусвідомлюваних інтенцій та свідомих намірів, підтримка здатності до внутрішнього й зовнішнього діалогу, розширення можливостей конструктивного самовираження.

Основні *ролі психолога*, що здійснює підтримку: фасилітатор, джерело інформації, тренер, помічник у здійснюваному клієнтом коментуванні та інтерпретації своєї творчої продукції та життєвих фактів, маєт.

Різноманітні форми психологічної роботи поєднує діалогічний підхід, що характеризується спрямованістю психолога на співпереживання клієнтові та його емпатійне розуміння; стилем партнерства (а не домінації та нав'язування), центрованістю на особистості (а не соціумі), допомагаючим стилем спілкування; підтримкою екзистенційної активності клієнта, довірою до його суб'єктивного досвіду, бажаністю його провідної ролі; врахуванням індивідуальних відмінностей та можливостей розвитку; дотриманням принципів психологічної безпеки (повага суверенності, делікатність, врахування позитивних функцій психологічних захистів); послідовністю, етапністю роботи, комплементарністю методів, прийомів, виходом за межі вербальної аналітики в простір мультимодального самовираження, увагою до тілесного досвіду.

Обґрунтування підходу почнемо з останньої характеристики. Увага до тілесного досвіду зумовлена тим, що тіло часто є ключем до того, що з нами відбувається, і пов'язана із сприйманням тіла як інструмента отримання нових форм досвіду (а не просто засобу переміщення у просторі), звільненням від контролю за його реакціями для того, щоб встановити із собою та довкіллям нові, безпосередні та більш активні стосунки. Суто розмовні форми психологічної роботи, напр. психоаналіз, засновані на традиційному використанні мови, а «людські тіла включаються в психоаналітичний процес або як тіла, які розмовляють, або як тіла, про які розмовляють» [7, с. 79]. Тіло при цьому не більш як «порожнеча» або «чистий екран». Вербальні техніки, що використовуються для дослідження ранніх дитячих травм, недостатні для їх подолання. Допоки про почуття говорять, вони не можуть переживатись, а якщо вони не переживаються, то перепони на шляху досягнення катарсису зберігаються [7]. З допомогою слів людина виражає свої почуття, але не повно, з певним заломленням, а глибинні переживання не потрапляють у «сіті

слів». Потреби, прагнення, конфлікти не можуть бути цілком втілені в словах-позначеннях, вони пульсують у «звучанні дихання» (за виразом Ю. Крістевої).

«Хвороба – це не певна обмежена в часі подія або збій в роботі організму. Вона є способом комунікації – мовою тіла та його органів, якою природа спілкується з суспільством, культурою. Тіло можна розглядати як найбільш безпосереднє та близьке особистості середовище, в якому виявляються природно-соціальні суперечності, а також як поле особистого та соціального опору, креативності та боротьби» [8, с. 31]. Приниження або пригнічення виявляється в психічному і/або соматичному стані. Реакції на дегуманізуючі практики, насильство, дискримінацію виявляються в адиктивній поведінці, емоційних та психосоматичних розладах. Тіло виступає «дзеркалом» пригнічення, полем опору та усвідомлення своїх можливостей. Відновлення зв'язку зі своїм тілом є умовою досягнення цілісності та самореалізації.

Центрованість на особистості ґрунтується на універсальних гуманістичних засадах. Цінується здатність людини прислухатись до свого серця та інтуїції та водночас акцентується небезпека применшення можливостей розуму та волі, сліпого підпорядкування ірраціональним чинникам в психотерапії, в політиці, в собі (непросвітленим пристрастям тощо). Центрованість на особистості пов'язана з індивідуальним підходом: в одних випадках важливо створити атмосферу, сприятливу для усвідомлення людиною деформуючих впливів оточення на Я-концепцію, для відреагування негативних емоцій, вивільнення пригнічених ресурсів, посилення здатності до протидії, до обстоювання власної індивідуальності, самобутності, в інших – більш актуально психологічно сприяти руху від «двійника» до «співбесідника», до подолання егоцентричної позиції та пов'язаних з нею викривлень у сприйманні інших людей, до посилення здатності життєдайного співбуття, до визнання іншого як індивідуальності.

Згідно з традиційними патерналістськими психоаналітичними та психіатричними настановленнями, клієнт – це переважно незріла людина, яка не може зрозуміти себе і того, що з нею відбувається, і тому потребує фахівця

для того, щоб той розтлумачив справжній смисл її почуттів та потреб [7]. Оскільки фахівець інтерпретує переживання клієнта, то його діяльність можна розглядати як одну з форм контролю та маніпулювання. Це викликає природний опір творчої людини, яка інтуїтивно відчуває штучність інтерпретацій, невідповідність їх власному глибинному досвіду. Марк Шагал зауважує: «В мистецтві все має відповідати рухові нашої крові, всій нашій істоті, включно із позасвідомим. Але що стосується мене, я завжди спав спокійно без Фройда» [6, с. 149]. Особистісні цінності творчої людини суперечать цінностям, які їй нав'язують, а «нормальність», до якої її прагнуть привести, викликає відразу. В.В. Іванов згадує: «Якось я спитав А. А. Ахматову, чому вона так вороже ставиться до психоаналізу. На це вона мені відповіла, що якби вона пройшла курс психоаналізу, мистецтво стало б для неї неможливим» [цит. за 1, с. 51]. Подібна позиція була у Рільке. Далі Іванов пише: «Конфлікт між стереотипною психоаналітичною терапією та поетичною творчістю лежить в основі циклу оповідань Селінджера про поета Сімура. Його герой, що за наполяганням родичів жінки, пройшов курс психоаналізу, здійснює самогубство» [1, с. 51].

Для того щоб використання вербально-аналітичних засобів було результативним, необхідні такі умови: 1) емпатійно-партнерської, а не ієрархічно-патерналістської основи в стосунках психологічної допомоги; 2) відмови від інтерпретаційних стереотипів та їх нав'язування; пропонування інтерпретацій лише як гіпотез, що у випадку невідповідності внутрішньому досвіду клієнта, мають бути відхилені; 3) поєднання з іншими формами роботи за принципом взаємодоповнення. Більш звична експресія за допомогою візуальних образів, екологічна щодо власних кордонів, сприймається клієнтом як «безпечніша», порівняно з іншими формами. Водночас візуальні образи можуть опосередковувати перехід до інших різноманітних форм самовираження та можливостей міжособистісної взаємодії.

З певною умовністю можна виокремити такі етапи роботи.

I етап. Відображення клієнтом свого актуального стану та звертання до досвіду ресурсних станів. Підтримка зв'язку клієнта зі своїм актуальним буттям (підтримка самоприйняття, відкритості тілесним відчуттям, почуттям, сигналам інтуїції, тобто здатності прислухатися до себе). Пропоновані теми образотворчої діяльності пов'язані з актуальним станом (напр. «Стан моєї душі», «Мої страхи», «Труднощі, перепони на моєму шляху»). Обговорення робіт, супроводжуване делікатним розпитуванням, спільним пошуком смислів, дає змогу клієнтові певною мірою дистанціюватися від актуального стану та інтерпретувати його в біографічному контексті, тобто з більш «багатовимірної» позиції.

Звертання до досвіду ресурсних станів. Теми – переживання радості, щастя, упевненості в собі («Стан повноти життя»). Створення символів своїх ресурсів у зображеннях «чарівних помічників», «чарівних предметів», «місць сили» тощо.

II етап. Тренінг на основі системи КАРУС (В.О. Моляко), спрямований на розширення діапазону виразних засобів, креативних ідей, ампліфікацію, індивідуалізацію та вдосконалення творчої стратегії клієнта. Зазначена система спирається на дослідження процесу діяльності фахівців та найбільш вживаних ними стратегій та тактик. Стратегія – це система актуалізації, планування, реалізації задуму; включає логічні й інтуїтивні компоненти; в кожному випадку є унікальною, хоча водночас може характеризуватись домінуванням певного різновиду стратегій (напр., пошуку аналогів, комбінування, реконструювання, універсальної, спонтанних дій); характеризує 1) конкретні можливості та схильності особи до певного виду дій й 2) особливості теми, завдання, для виконання якого відповідна стратегія актуалізується. Тренінг стимулює творчі дії, передбачає низку методичних прийомів ускладнення процесів виконання завдання, наближаючи їх тим самим до непередбачуваної реальності, тобто необхідності діяти в умовах обмежень, неочікуваних вимог ситуації, новизни, невизначеності, надміру або дефіциту інформації тощо [2; 4; 5].

Провідна тема – «Бажаний стан душі». Застосовується метод неочікуваних заборон, обмежень, вимог. Заборони можуть стосуватись кольору, форми, символів. Вимоги – репрезентації теми в різних стилях – символічному, абстрактному, декоративному (напр., візерунок, розпис великодньої крашанки), експресивно-фантазійному (напр., фантастична істота в стилі Марії Примаченко) тощо. Робота в ускладнених умовах провокує потенційну здатність людини до творчого подолання перешкод, а також «зміцнює» людину досвідом сприйняття труднощів як викликів. Формується «іmunітет» до деструктивних реакцій на труднощі, зміцнюється готовність до подолання перешкод.

Спонування до застосування освоєних виразних засобів та інших здобутків тренінгу в опрацюванні теми «Бажаний стан душі»; зняття обмежень, вимог, вільне спонтанне самовираження. Осмислення актуального стану в контексті ресурсних і бажаних станів дає змогу визначити вектор позитивних змін.

III етап. Пошук шляхів поступового переходу від актуального стану до бажаного (у формах образотворчої діяльності). Створюється серія перехідних робіт, які відображають подолання страхів, труднощів, перешкод з допомогою «чарівних помічників та предметів», рух в напрямку візуальної метафори «Бажаний стан душі». Досвід образно-символічних перетворень полегшує вербалізацію, активізує рефлексію, забезпечуючи її конструктивну спрямованість (попереджає застрягання, раціоналізацію та інші вияви «поганої» рефлексії). Ненав'язлива допомога та приєднання психолога до дискурсу клієнта в процесі візуально-образного творення ним «особистої історії», подолання страхів та перешкод, зміни позиції «жертви» на «героя».

Психологічна підтримка переходу до самовираження в інших модальностях, початково більш складних для клієнта. Наприклад, опосередкований вже створеними клієнтом візуальними образами перехід до вербальних наративів, інших форм самовираження та діалогу. Візуальні образи також можуть бути «путівником» в «мандрах» шляхами душі, в обстеженні внутрішніх ландшафтів з наступним індивідуально-творчим осмисленням отриманого досвіду. Психологічна підтримка передбачає фасилітацію реалізації клієнтом

можливостей виходу з кризи, надалі – застосування актуалізованих ресурсів та перенесення досвіду подолання творчих труднощів та успішних образно-символічних перетворень в сферу життєвої практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Психология художественного творчества: Минск: Харвест, 1999. 453 с.
2. Моляко В. О. Проблеми розумової діяльності в ускладнених умовах. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ:, 2021. С. 7–46
3. Моляко В. О., Гулько Ю. А., Ваганова Н. А. Особливості функціонування творчого мислення дітей в умовах інформаційної невизначеності. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Психологія. Т. 34, № 1, 2023. С. 154-159.
4. Моляко В. А. Психологическая безопасность творческой личности. Обдарована дитина. 2002. №4. С. 44-50.
5. Третяк Т. М. Психологічний аналіз проявів творчого мислення старшокласників в ускладнених інформаційних умовах. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта. В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.]; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 100-126.
6. Шагал М. Моя жизнь / Пер. А. Мавлевич. СПб: Азбука, 2000. 416 с.
7. Miller A. Banished knowledge. London: Virago, 1991. 263 p.
8. Scheper-Hughes N. and Lock M. The mindful body: a prolegomenon to future work in medical antropology. Medical antropology Quarterly. 1987 (1). №1. P.6-41.

Завгородня О. В.,

доктор психологічних наук,

головний науковий співробітник лабораторії психології творчості

Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ В ТВОРЧОМУ СПАДКУ Г. О. БАЛЛА

Георгій Олексійович Балл як людина з рисами трансцендера [4, с. 24-26] відзначався неординарною моральнісною інтуїцією, і, попри туман та химери «постправди», мімікрію «плинного зла» та гібридні стратегії його експансії, чітко розрізняв правду й брехню та ідентифікував добро і зло, зокрема, в сус-

пільно-політичних подіях. Водночас як учений Г. О. Балл пристрасно досліджував етичні проблеми, їх психологічні складові, можливості вдосконалення етичної свідомості як окремої людини, так і суспільства.

В своїх розвідках Г. О. Балл зазначає, що рівень етичної свідомості (не лише масової, а й елітарної) істотно відстає від вимог, мінімально необхідних хоча б для запобігання катастрофічним наслідкам. На думку вченого, стан етичних складових суспільної свідомості (включно з її філософськими й науковими сегментами) заслуговує на критичну оцінку; в цій сфері бракує раціональних, виважених підходів, переважають крайнощі. З одного боку, чимало філософів обстоюють моральний максималізм, з іншого – багато діячів відмахуються від моральних обмежень як від прикрих перешкод, що лише знижують успішність діяльності [3]. Подолання цих крайніх позицій ускладнюється тим, що вони підживлюють одна одну, бо сприймаються багатьма як альтернативи, між якими слід здійснити вибір.

Раціогуманістична орієнтація визначається тим, що є, перш за все, вираженням гуманізму, який в його практичному втіленні, трактується як з'єднання гуманності (базованого на емпатії надання допомоги людям, а також, за можливості, іншим живим істотам) і діалогічної взаємодії з партнерами. Другий аспект цієї орієнтації передбачає визнання інтелектуальної культури одним з найважливіших надбань людства і максимальне використання цього багатства та опору на гармонійний інтелект. Розвинутий гармонійний інтелект: а) не зводиться до стандартизованих варіантів, відомих під назвою розсудку, а виступає як творчий, готовий до роботи з суперечностями діалектичний розум; б) налаштований на максимально повне і глибоке охоплення світу з подоланням тимчасових, просторових і змістових обмежень; в) становить єдність дискурсивних (експліцитно представлених в свідомості й мові) та інтуїтивних компонентів [1]. Раціогуманістична орієнтація відкидає як моральний максималізм, так і нігілізм.

Г. О. Балл опрацьовує систему понять, необхідну для раціогуманістичного осмислення етико-психологічної проблематики. Насамперед це категорії

добра і зла: добро трактується як сутнісний атрибут природо- й культуровідповідного гармонійного розвитку людей і людських спільнот, а зло – як атрибут перешкод такому розвитку. Наведене трактування добра і зла підкреслює їх асиметрію і пояснює, чому тактична перевага прихильних злу стратегій соціальної поведінки, яка досягається завдяки ігноруванню ними моральних обмежень у виборі засобів досягнення цілей, у довгостроковій перспективі не призводить до тотального торжества зла. Річ у тому, що згаданій тактичній перевазі зла протистоїть стратегічна перевага добра, зумовлена його відповідністю сутнісним закономірностям буття.

В поле уваги вченого також входять такі категорії та поняття, як гармонія, моральний максималізм, нігілізм, сумління, соціальна мораль, особистісна моральність, честь, гідність, сенс життя та ін.

Г. О. Балл аналізує складні морально-етичні проблеми, зокрема, проблему труднощів ідентифікації добра і зла, властивостей суб'єкта, необхідних для чинення добра, важливості гармонійного поєднання раціонального та інтуїтивного у прийнятті етично значущих рішень [2; 3 та ін.].

Значну увагу дослідник приділяє умовам і труднощам реалізації людиною етичних вимог – запобігання злу і збільшення добра. Істотні труднощі у реалізації цих вимог зумовлені передусім тим, що людина не завжди здатна чітко зіставити моральні цінності з конкретною ситуацією, вказати, де в ній знаходить вияв добро, а де зло; до того ж, логічний аналіз та інтуїція можуть по-різному відповідати на це питання. Аналізуючи проблему взаємозв'язку добра і зла у соціальній поведінці, вчений показує, що зовнішня непослідовність вчинків іноді виправдана, оскільки відображає наявні в світі суперечності. Адже добро й зло нерозривно пов'язані онтологічно, у самому бутті (що виключає послідовну реалізацію морального максималізму). Найважливіші напрямки взаємозв'язку добра і зла такі. 1. У зіткненні інтересів індивідів або спільнот те, що є добром для однієї зі сторін, може виявитись злом для іншої, що призводить до конфліктів. Водночас можливості запобігання, пом'якшення й розв'язання конфліктів не завжди можуть бути реалізовані. 2. Одні й ті

самі об'єкти й події можуть виступати як носії чи то добра, чи то зла залежно від того, у якій часовій перспективі вони розглядаються. 3. Задля досягнення благої мети (наприклад, для порятунку людського життя) часто доводиться вдаватися до засобів небезпечних, здатних завдати шкоди, тобто таких, які, більшою чи меншою мірою, несуть і зло (як, зокрема, чимало засобів хірургії та інтенсивної терапії). 4. Складність ідентифікації добра і зла зумовлена також сутністю процесу розвитку, що передбачає зміну гармонійних і дисгармонійних фаз.

Г. О. Балл досліджує категорію «гармонія», проте його цікавить не просто гармонія (якою може відзначатися й неживий об'єкт), а гармонійний розвиток живих систем. Джерелом же розвитку слугує те чи інше порушення балансу, суперечність (іншими словами, певна структурна дисгармонія). І тільки коли деяку міру цієї дисгармонії перевищено (можна навіть сказати, яку міру: ту, за якої зберігається цілісність системи), – процес і результати розвитку набувають дисгармонійної, збоченої форми. В психології прикладом може бути розрізнення А. Адлером почуття меншовартості, як цілком нормального явища (більш того – рушійної сили розвитку дитини), і комплексу меншовартості, котрий порушує цілісність особистості. Г. О. Балл розрізняє: а) конструктивну дисгармонію – таку, яка, не перевищуючи певних меж, сприяє успішному функціонуванню системи та її гармонійному розвитку, тобто слугує компонентом добра; б) деструктивну дисгармонію, що є виявом або передумовою зла. Звичайно, простота поняттєвого розмежування цих видів дисгармонії великою мірою є позірною: адже у реальному житті вони переплітаються.

Вчений пропонує універсальну моральну настанову, складниками якої є: а) презумпція запобігання злу; б) вимога максимізації здійснюваного добра.

Презумпція запобігання злу: суб'єкти соціальної взаємодії повинні послідовно уникати чинення зла, якщо й поки таке уникання не загрожує, з високою ймовірністю, більшим злом; якщо пасивність загрожує більшим злом,

доводиться вдаватися до засобів, які, більшою чи меншою мірою, несуть і зло; при цьому щоразу слід мінімізувати здійснюване зло.

Вимога максимізації здійснюваного добра набуває чинності за умови дотримання презумпції «а». У встановленні критеріїв максимізації добра слід віддавати перевагу збереженню реального, наявного добра, його захистові від природного (ентропійного) і рукотворного зла перед (у принципі також потрібним) сприянням досягненню прогнозованого майбутнього добра. За зазначеного прогнозування бажано уникати спокус утопічного мислення, з характерним для нього гіпертрофуванням позитивних та ігноруванням негативних наслідків дій, що пропонуються до здійснення.

Складові настанови задіяні не поодиночі, а спільно: автор акцентує їх взаємозв'язок. Сформульована універсальна моральна настанова є уточненням, і водночас – узагальненням, поширенням на найрізноманітніші соціальні ситуації добре відомого принципу медичної деонтології «не нашкодь, а якщо можеш – допоможи». Г. О. Балл формулює засадовий для раціогуманістичної етики принцип: наполягаючи на утвердженні добра й запобіганні злу у світі, слід водночас брати до уваги, що нерозривна пов'язаність добра і зла обмежує всезагальність втілення цієї вимоги в життя.

Зазначену настанову вчений доповнює вимогою, аби кожна особа максимально можливою мірою використовувала для запобігання злу і збільшення добра у світі свої специфічні індивідуальні можливості. Шляхи реалізації людиною прийнятих нею ціннісних преференцій залежать не тільки від обставин, у яких їй доводиться жити і діяти, а й від змісту й характеру завдань, які вона обирає відповідно до своїх особливостей, прагнень та здібностей. Отже, кожна людина має, враховуючи особливості конкретних ситуацій, максимально можливою мірою використовувати свої специфічні індивідуальні можливості для запобігання злу і збільшення добра у світі. Г. О. Балл виокремлює такі властивості діючого суб'єкта (індивідуального або колективного), необхідні для максимізації ним добра: ціннісно-мотиваційне та інструментальне (охоплює, поряд з когнітивними, вольові якості суб'єкта) забезпе-

чення діяльності; поєднання реалізованих на належному рівні зазначених видів забезпечення.

Г. О. Балл аналізує суперечності нормативної регуляції поведінки, типів норм, відмінностей соціальної й особистісної моралі, а також питання ціннісних колізій (детальніше в [2; 3]). Часом, зауважує вчений, в конкретній гострій ситуації дотримання норм різних типів неможливе, оскільки вимагає від особи принципово різних, несумісних дій; тоді людина змушена взяти на себе відповідальність і здійснити вибір, і свідомо допустити менше зло, щоб уникнути більшого. При цьому «більшим злом» може стати й пасивна поведінка, якщо вона відкриває шлях для негативного (а то й трагічного) розвитку подій. У цьому контексті Г. О. Балл зосереджується на відмінностях соціальної й особистісної моралі (та відповідних норм). Залежно від рівня свого розвитку особа може «не дорости» до моралі, яку підтримує певна спільнота, а може й «перерости» цю мораль. В останньому разі особа найчастіше віддає перевагу (свідомо чи інтуїтивно) нормам особистісної моральності. Особистісну моральність вчений характеризує як індивідуалізоване (і стосовно суб'єкта вчинків, і щодо ситуації їх здійснення) і водночас синтетичне втілення наявних у культурі принципів регулювання соціальної поведінки. Необхідність особистісної моральності є найбільш очевидною стосовно нестандартних ситуацій, щодо яких правові, а також прийняті особою моральні норми не пропонують задовільних рішень або пропонують рішення, несумісні одне з одним. Тоді постає проблема вибору і моральнісної творчості в контексті розв'язання ціннісних колізій.

Г. О. Балл визначає ціннісні колізії як суперечності, у змісті яких істотна роль належить цінностям, котрі сповідує, обирає або прагне реалізувати суб'єкт, і ставить складні питання щодо їх розв'язання, зокрема, про допустимість засобів небезпечних (здатних завдати шкоди, таких, які, більшою чи меншою мірою, несуть і зло) задля досягнення благої мети (наприклад, для порятунку людського життя). Важливою детермінантою розв'язання ціннісних колізій постає сенс життя, в структурі якого наявні базові етичні ціннос-

ті. Сенс життя тісно пов'язаний із феноменами честі й гідності, які відіграють істотну роль у його становленні, розвитку й реалізації. Феномен честі виражає цінності, опосередковані соціально-психологічними відносинами й представлені у прийнятій особою як членом певного співтовариства і практично додержуваній нею, всупереч труднощам і небезпекам, соціальній моралі. У феномені ж гідності виражається відданість особи певним цінностям, обраним і обстоюваним нею самостійно відповідно до її особистісної моральності.

Проте процес становлення сенсу життя, започаткований зі спиранням на високі цінності й ідеали, нерідко не дає сподіваного результату. Адже крім розвитку можливі й інволюційні процеси руйнівної для особистості деградації цінностей. Чинниками таких процесів можуть бути, зокрема:

- 1) брак інтелектуальних і/або вольових ресурсів, необхідних для реалізації сенсу життя, що провокує розчарування,
- 2) деформація системи цінностей під тиском соціального оточення,
- 3) фіксація дисгармонійних складових особистісного розвитку.

Все це ставить під удар стійкість сенсу життя і успішність його реалізації. Чимало людей зазнають гіркого розчарування й ризикують втратити сенс життя під впливом подій, які спонукають їх вважати їхні ідеали зруйнованими. Передумовами несприятливих психологічних наслідків такого роду слугують не тільки захоплення ідеалами сумнівної цінності, а й нерозуміння того, що дійсно гідні ідеали, вельми значущі у людській культурі та історії, – як, наприклад, ідеал морально бездоганної поведінки, ідеал соціальної справедливості або ідеал збагнення істини – не можуть бути реалізовані у своїй абсолютній повноті й у цьому сенсі є утопічними. Але це жодною мірою не виключає можливості успішного (хоча ніколи не повного й ніколи не легкого) наближення до таких ідеалів.

Роман Трач, розмірковуючи про кризу гуманістичної психології, зауважує: «...я зрозумів, що гуманістичній психології потрібна добра наукова теорія, для того щоб вона стала справжньою «людинознавчою психологією»..... Цю справу давно вже усвідомив Георгій Олексійович, присвя-

тивши свою працю розвитку теоретичного підходу до психології, що він назвав «раціогуманізмом». В цьому підході ... «розум» служить «буттєвим» цінностям (Маслов), тим, що їх Філіп Лерш називає «трансперсональними»...» [5; с. 291].

Аналіз етико-психологічних праць Г. О. Балла свідчить про плідність дослідницького підходу, орієнтованого на синтез гуманістичної й раціоналістичної традицій, та спонукає до подальшої постановки проблем у зазначеній царині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Вид. друге, доповнене. Житомир: Вид-во „Волинь”, 2008, 329 с..
2. Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в аналізі розв’язування ціннісних колізій. Актуальні проблеми психології. Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 7. Ч. 1 / Гол. ред. С. Д. Максименко. Київ, 2013. С.16-23.
3. Балл Г. О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки. Психологія і суспільство. 2015 №2(8). Ч. 2. С. 6-22.
4. Балл Г. О. Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології. Психологія і суспільство. 2017, № 2 (68). С.16-32.
5. Трач Р. Мій приятель і співредактор Георгій Олексійович Балл. Гуманний розум: збірник статей (присвячено пам’яті Георгія Олексійовича Балла). [наук. ред. О. В. Завгородня, В.Л. Зливков; уклад. С. О. Лукомська, О. В. Федан]. Київ: Педагогічна думка, 2017. С. 290-291.

Кириченко В. В.,

доктор психологічних наук,

професор кафедри соціальної та практичної психології,

Житомирський державний університет імені Івана Франка

PSYCHOLOGY OF THE IMAGE OF THE ENEMY IN MASS CONSCIOUSNESS

Sociopolitical confrontation, which is based on the existence of contradictions and clearly expressed conflict of an interregional, interstate and global nature, can lead to direct physical and mental violence. The basis of any military confrontation

is the struggle for resources and the possibility of possessing them. Material (natural) resources, as well as spiritual, intellectual assets, and ideological convictions act as resources that can be the subject of conflict. The motivational potential of waging war is always more powerful if the external, resource-based reasons for its occurrence are based on high ideological convictions that differentiate people into «own» and «foreign» people.

Military confrontation can take place in the physical, economic, cultural, socio-political and informational spheres. The integration and globalization processes of the 21st century, which despite everything (the struggle for resources, overpopulation of the planet) acquire a humanistic color, form in society a sharp and unambiguously negative attitude towards physical violence. Any physical aggression must be justified, especially when it is carried out within a territorially and socio-culturally integrated community.

The modern socio-economic infrastructure of most developed countries is so integrated into each other that in most cases the physical seizure of territory for the purpose of owning resources is impractical. Physical and economic confrontation leads to the emergence of economic, demographic, environmental problems, which, in case of victory of one of the parties, fall on the shoulders of the winner.

At the current stage of society's development, a strategically balanced military campaign begins with an informational, ideological and cultural confrontation. If before that the basis of the processes of group differentiation, which was the basis of any armed confrontation, was the division into «us» and «them», the modern information war takes place in the direction of uniting different "them" into a single «we». For a military aggressor, the main thing is to spread the sphere of influence over new territories, not to physically occupy them and destroy the population.

The modern information war is a war, first of all, a worldview, a struggle for the human mind and its beliefs, which are the highest regulators of social activity. Destruction of the social and economic infrastructure of the region does not make

economic sense, so such wars «without shots and victims» have not only a humanitarian focus, but also, above all, resource efficiency. The resource base for conducting information wars is the mass media, which make it possible to control the media environment in general.

The vast majority of ordinary citizens under the influence of mass media take as a basis a generally accepted way of analyzing the environment, which includes not only physical elements, but also specific connections between them. The attitude towards the enemy is determined not by the psychosocial properties of an individual subject, but by the generally accepted model of interaction with enemies. Mass media impose a generally accepted model of perception, media education - teaches a person to improve and change it in accordance with the life and social situation. Social stereotypes, which form the basis of information models of perception, are the result of the analysis and structuring of individual experience. In everyone's experience and at the level of individual consciousness, «enemies», «heroes», «poets» are connected with specific people who have met us in one way or another on the path of life.

The war begins with the processes of differentiation and group polarization, which can arise both in the process of civilizational development and as a result of the artificial division of the community into groups based on a certain characteristic. In general, aggression against «strangers» in order to protect «own» interests remains justified.

In the minds of people, defensive wars have an ideologically justified basis. The propaganda of such military confrontations is filled with the slogans «Let's protect the motherland», «we will not surrender to the enemy», «away with the fascists». A state that claims world recognition and leadership positions cannot wage open wars of aggression, because such open aggression can lead to the consolidation of other states against it, however, a war of liberation will always have a positive effect on it, even if the «liberators» behaved worse than the «invaders».

The emergence of a number of psychological problems is directly related to the «defenselessness» of a person in front of the media environment, which gradually, under the pressure of transnational processes of globalization, turns into a giant, independent substance. In the 21st century the world is ruled by the media.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кириченко В. В. Психологічний аналіз медійного дискурсу російсько-української війни. Габітус. Випуск 41. 2022. С.239-244
2. Кириченко В. В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 245 с.
3. Психологічні закономірності творчого сприймання інформаційних індикаторів реальності: монографія / В. О. Моляко, І. М. Біла, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ : Педагогічна думка, 2015. 145 с.

Костюченко О. В.

доктор психологічних наук, професор,

професор кафедри психології,

Київський національний університет культури і мистецтв

ПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Сучасні інтеграційні процеси, входження в систему міжнародних економічних, політичних, культурних і соціально-психологічних зв'язків спрямовує на активне функціонування особистості в конкретному соціальному середовищі, на формування її соціально-культурного та соціально-психологічного статусу, вибір і проведення адекватних форм її участі в соціально-культурних процесах.

Підвищення вимог соціального середовища до професіоналізму фахівців у будь-якій сфері, зокрема у сфері практичної психології, визначає потребу у психологах нового формату, здатних забезпечити надійність і стабільність

соціально-психологічної системи, а також відповідну її результативність, для яких характерними є нестандартне бачення нових можливостей її функціонування та розвитку, продукування оригінальних ідей, гнучкості мислення й поведінки, самостійності, мобільності, відкритості новим формам професійної самореалізації.

У сучасній практичній психології більшість завдань розв'язуються на основі певних проєктів із урахуванням часових, ресурсних і фінансових обмежень. Проєктна діяльність будь-якої організаційної структури наразі є визнаною в усіх розвинутих країнах методологією інноваційно-інвестиційної діяльності. В умовах гострої конкуренції і постійної боротьби за соціально-психологічний ринок залишається актуальним не найсильніший і не самий витривалий чи розумний, а той, хто раніше створив інноваційний продукт, краще зрозумів, як вирішити не вирішені завдання, запропонував споживачеві психологічних послуг революційне рішення раніше конкурентів.

Стратегічним інструментом розвитку психологічної сфери є проєктна діяльність, цілісна концепція якої ґрунтується на взаємодії економічних, технологічних, культурних, соціально-психологічних і творчих аспектів. Феномен проєктної культури привертає увагу філософів, істориків, теоретиків культури, педагогів, психологів, методологів проєктування. У цьому контексті важливими є дослідження проблем проєктної культури і проєктування (В. Сидоренко, С. Кримський, К. Кантор та ін.), особливостей: реалізації проєктної діяльності (М. Гуревич, О. Копернік, І. Лернер, Н. Матяш, В. Симоненко, І. Сасова, М. Романовська й ін.), проєктної освіти як засобу формування проєктного способу взаємодії зі світом (З. Рубців, В. Зимова, Н. Нечаєв, В. Сидоренко й ін.). До речі, формування у майбутніх психологів основ проєктної діяльності, елементів проєктної культури є однією з актуальних задач сучасного етапу розвитку освітньої системи, що виявляється у численних спробах її вдосконалення.

Проєктна діяльність є однією з найперспективніших складових професійної реалізації психолога, тому що створює умови для орієнтування в інфо-

рмаційному просторі, творчого саморозвитку та реалізації творчого потенціалу, формує життєві компетенції, а саме, полікультурні, мовленнєві, інформаційні, політичні, соціально-психологічні тощо.

Говорячи про проблеми реалізації й управління різноманітними соціально-психологічними проектами, істотним є визначення смислів, що надалі задають цінності, ідеї, місії, інтереси, цілі, засоби їх досягнення, інструментарій управління, його механізми і технології, зокрема і творчі, а саме: створення порядку з хаосу, планування, організування, мотивування, узгодження та координування, створення цінностей, передача досвіду та знань; виявлення проблем і пропонування шляхів їх вирішення; забезпечення існування, удосконалення та розвитку тощо.

У контексті нашого дослідження важливим є розуміння психологічного змісту поняття «*проекткування*»: як особливого типу інтелектуальної діяльності, відмінною особливістю якої є перспективна орієнтація на практично спрямоване дослідження (Г. Ісаєва); як самостійного виду діяльності, що передбачає наявність таких етапів як прогнозування, планування, конструювання, моделювання (Л. Забродська, Л. Хоружа, О. Онопрієнко, А. Цимбаларо).

Проекткування як специфічна творча діяльність:

– *вимагає* індивідуальних і колективних оригінальних нових рішень, які спрямовані на вибір найліпшого варіанта майбутніх дій для досягнення основної мети, конструювання моделі соціально-психологічної системи, визначає її соціально-психологічні характеристики;

– *включає*: системне та комплексне пробудження і вивільнення здібностей; залучення психічних резервів психолога щодо оптимізації і формування, розширення репертуару актуальних форм його творчого самовиявлення, самопрезентації і самоактуалізації у професійній діяльності; професійні навички, зокрема: комплексне багаторівневе рішення проблем, критичне мислення, когнітивна гнучкість, креативність, уміння управляти людьми, взаємодія, емоційний інтелект, формування власної думки та прийняття рішень, клієн-

тоорієнтованість, вміння вести переговори, які є визначальними для ефективного управління соціально-психологічними проектами.

Зазначимо, що проектна діяльність у професійній діяльності психолога є середовищем, що сприяє реалізації і розвитку творчого та лідерського потенціалу його особистості, формує соціальні навички і вміння, комунікативну культуру. Крім того, проектна діяльність має такі загальновизнані психологічні особливості: інтелектуал-місткий характер предметної області проєктів; обумовленість успіху проєктів властивостями замовника; високий ступінь індивідуалізації під замовника психологічних послуг, що потребує повноцінної взаємодії з ним; швидка втрата актуальності результатів; висока ймовірність потреби включення у нові, раніше не виконувані роботи, до яких необхідно адаптувати або створити методологію, технологію та систему управління; вимогливість до кваліфікації психолога; високий рівень комунікативної і корпоративної культури тощо [1].

Розробка та реалізація проєкту психологічної діяльності психологом протягом всього періоду його існування здійснюється за допомогою управлінських і творчих процесів, що реалізуються за такими етапами: ініціація, планування, виконання, моніторинг та контроль, завершення проєкту.

В основі творчої складової проєктування полягає конструктивне мислення психолога, виходячи із розробленої В. О. Моляко системи КАРУС, пов'язане насамперед із розв'язуванням різного роду конструктивних задач, що передбачає перетворення інформації, актуальної для їх розв'язування, відповідно до умов задачі з метою створення певної структури з певними функціями; *спрямоване* на відображення, вивчення, дослідження наявної управлінської ситуації, стану предметів і об'єктів управління, актуальної інформаційної структури – на основі структурно-функціонального аналізу елементів цієї системи у їх взаємодії – з метою її трансформації (перетворення) відповідно до зовнішніх (вихідні умови задачі, різного роду впливи – часові, інформаційні, обмежуючі, забороняючі) і внутрішніх (інформаційний потенціал менеджера, його уява, знання, вміння, навички та рівень їх організації) умов.

Розв'язування конструктивних задач здійснюється за допомогою системної організації творчого інструментарію менеджера, певних стратегій (систем задачно і особистісно зумовлених дій) комбінаторних дій, пошуку аналогів та антиподів на різних етапах розв'язування конструктивної задачі: на етапі вивчення її умови, етапі розробки задуму її розв'язання та на етапі матеріалізації задуму [2].

Провідними чинниками ефективності реалізації психологічних проєктів вважаємо:

- наявність значущої у творчому, дослідницькому плані проблеми;
- організаційні: 1) організаційно-психологічний клімат: неформальна атмосфера; завдання і рішення зрозумілі, обговорюються, усвідомлюються і виконуються; враховуються думки її членів; конфлікти й розбіжності наявні, але виявляються і центруються навколо ідей та методів, а не особистостей тощо; 2) оптимальна організація часу діяльності та відпочинку; 3) формування етичної й професійної культури, активності у виборі певної стратегії та відповідних тактик); 4) добір найбільш ефективних технологій постановки мети;
- когнітивні: 1) структурування змістовної частини проєкту (етапи, завдання, розподіл ролей тощо); 2) використання дослідницьких методів; 3) застосування комп'ютерних технологій (для пошуку інформації, спілкування з іншими учасниками проєкту, створення кінцевого продукту проєкту);
- соціально-психологічні: 1) безпосередня взаємодія, ступінь залучення цільової групи як носія потреб, проєктантів, споживачів і безпосередніх оцінювачів результативності проєкту; 2) створення позитивного соціального іміджу цільової групи; 3) формування проєктної команди; 4) соціально-психологічна підтримка та науковий супровід;
- особистісні: 1) ставлення до себе як до суб'єкта, творця проєкту; 2) саморозвиток, самовдосконалення, усвідомлення реальних можливостей; 3) майстерність трансформаційного впливу: урахування впливу індивідуально-психологічних властивостей особистості (рівень самооцінки, тип темпе-

раменту, індивідуальний стиль діяльності) на її зовнішні поведінкові прояви, найшвидша результативність при роботі з людьми, позитивний вплив на мислення та поведінку учасників проєктної діяльності, мотивація на досягнення результату;

– оптимізовані мотиваційні (зовнішні, внутрішні, інтроєктивні, ідентифікаційні) чинники: 1) свобода, самостійність, відсутність контролю, що розвиває в працівниках відповідальність і підвищує ефективність роботи; 2) сприятлива атмосфера довіри, врахування таких групових феноменів, як сумісність, спрацьованість, згуртованість; 3) значущість виконуваної роботи; 4) нові навички; 5) матеріальне та технічне забезпечення, обладнане робоче місце тощо.

Отже, стратегічним інструментом розвитку професійної самореалізації практичного психолога є проєктна діяльність, цілісна концепція якої ґрунтується на взаємодії економічних, культурних, технологічних, соціально-психологічних і творчих аспектів, а ефективність якої залежить від когнітивних, творчих, особистісних, організаційних і соціально-психологічних чинників. Означений вид діяльності є одним з найперспективніших складових професійної реалізації психолога, де створюються умови для його творчого саморозвитку та реалізації творчого потенціалу, формуються професійні компетенції, а саме, полікультурні, мовленнєві, інформаційні, політичні, соціально-психологічні, розвивається конструктивне мислення від ситуативного застосування певних засобів проєктної діяльності до стратегічної організації мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костюченко О. В., Дихнич Л. П. Проєктна діяльність в індустрії моди: організаційні та психологічні аспекти. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 316 с.
2. Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены). Киев: Освіта України, 2007. 388 с.

Латиш Н. М.

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник лабораторії психології творчості

Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України

Латиш О. М.

аспірант кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки

Навчально-наукового гуманітарного інституту

Таврійського Національного Університету імені В. І. Вернадського

ТВОРЧИСТЬ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

Сучасні умови життя суспільства характеризуються збільшенням негативного впливу інформаційних потоків на особистість; зростанням буденних фізичних та психологічних навантажень; спостерігається загострення почуття страху, невпевненості, розгубленості та розчарування. Всі ці фактори негативно впливають на фізичне здоров'я людини загалом і на психічне здоров'я зокрема. Враховуючи це, перед наукою постало питання вирішення проблеми збереження не тільки фізичного здоров'я людини, а й психологічного. Нині науковцями здійснюються дослідження, спрямовані на вивчення проблем всебічного гармонійного розвитку особистості, виявлення, розвитку та реалізації її творчих можливостей, професійного вдосконалення та збереження психічного здоров'я.

Загалом категорія «здоров'я» визначається як багатопланова та інтегративна якість повноцінного і гармонійного людського буття у всіх його вимірах та аспектах. Це не лише відсутність хвороб, а й комфортне самопочуття, гарний настрій, високий рівень адаптації та комфортності, тобто це гармонійне поєднання фізичного, психічного, духовного і соціального здоров'я як результат самодисципліни, самопізнання, самореалізації на основі стійкої потреби бути здоровим. Психічне здоров'я є складовою здоров'я загалом та необхідною умовою повноцінного функціонування і розвитку людини у проце-

сі її життєдіяльності; динамічною сукупністю психічних властивостей, які забезпечують гармонію між потребами індивіда і суспільства [1]. Поняття «психологічне здоров'я» розглядається, насамперед, у контексті психологічних аспектів психічного здоров'я, стосується особистості в цілому та перебуває в тісному зв'язку з вищими проявами людського духу. Окрім того, психологічне здоров'я можна охарактеризувати як стан оптимального опрацювання внутрішнього та зовнішнього досвіду, особливої психодуховної гармонійності та конструктивного самовираження людини у зовнішній життєвій практиці [2].

Психологічне здоров'я робить особистість самодостатньою. Варто відзначити такі функціональні характеристики психологічного здоров'я: підтримання рівноваги між особистістю і середовищем, адекватна регуляція поведінки і діяльності людини, здатність протистояти життєвим труднощам без негативних наслідків для здоров'я.

Для збереження психологічного здоров'я необхідним є розкриття таких потенційних можливостей особистості:

- здатність до розвитку інтелектуальних здібностей (інтелектуальний аспект здоров'я);
- здатність до самореалізації, вміння ставити цілі та досягати їх, обираючи конструктивні засоби (особистісний аспект здоров'я);
- здатність людини виражати власні почуття, розуміти та некритично приймати почуття інших людей (емоційний аспект здоров'я);
- здатність до фізичного розвитку (фізичний аспект здоров'я);
- здатність до творчої діяльності, до вирішення нових завдань (творчий аспект здоров'я);
- здатність до духовного розвитку (духовний аспект здоров'я) [3].

Тому завдання дорослих (батьків, психологів та педагогів) полягає в тому, щоб допомогти дитині оволодіти відповідно до її віку засобами саморозуміння, самоприйняття і саморозвитку у контексті взаємодії з оточуючими її людьми і в умовах культурних, соціальних, економічних та екологічних реалій сучасного світу. Психологічне здоров'я базується на здоров'ї психічному,

основу якого становить повноцінний психічний розвиток дитини на всіх етапах дитинства.

Психологічне здоров'я дорослої людини, як зазначає О. В. Завгородня, пов'язане з високим рівнем сформованості свідомої саморегуляції, раціонально-вольової сфери, що забезпечує можливість соціальної адаптації, і водночас з вільним непригніченим становленням емоційної сфери, активністю неусвідомлюваних психічних процесів, на чому ґрунтується здатність людини до глибоких переживань та інтуїції. Психологічно здорова людина внутрішньо характеризується динамічною цілісністю, поєднанням неусвідомлюваних та свідомих прагнень, періодичною зміною дисгармонійних та гармонійних психічних станів, творчою трансформацією глибоких переживань [4].

Критеріями психологічного здоров'я людини можна вважати: чутливість до цікавлених справ та інтерес до різних проявів життя; пізнавально-творча активність; перевага внутрішньої мотивації над зовнішньою; домінування конструктивного компонента діяльності над деструктивним. І навпаки, ознаками психологічного нездоров'я є байдужість, пасивність, перевага зовнішньої мотивації, страх самовираження, деструктивний, руйнівний вплив на оточуюче середовище [4].

Дослідження творчої особистості в контексті психологічного здоров'я представлені в працях видатного українського вченого В. О. Моляко. Творча людина розглядається нами як така, що відбиває вищий ступінь розвитку, підготовленості до конкретних видів діяльності, до життя в цілому, до зміни стилів поведінки, до пошуків виходу з кризових станів, до найбільш конструктивної раціональної поведінки в так званих „прикордонних станах”, в умовах катастрофи [5]. Зазначається, що творча самореалізація як прояв психологічного здоров'я особистості, розвиток творчого потенціалу і самореалізації особистості є важливою умовою оздоровлення суспільства, оскільки передбачає її творчу адаптацію, яка є необхідною для повноцінного життя в світі з бурхливими змінами. В. О. Моляко підкреслює, що творчий потенціал особистості розглядається як інтегральна, динамічна особистісно-соціальна

властивість, яку можна охарактеризувати як невичерпний ресурс творчих можливостей, здатність конкретної людини до цілеспрямованої творчої діяльності, що виступає фундаментом її психічного благополуччя. Таким чином, творчий потенціал виконує інтегруючу функцію в структурі якісних характеристик системи психічного здоров'я, розвитку та становлення особистості [6].

Реалізація досягнень психологічної науки стосовно виховання творчо орієнтованої особистості, використання творчих завдань в навчально-виховному процесі є обов'язковою умовою при розробці різноманітних навчальних матеріалів. Здобутки фахівців, що стосуються проблематики розвитку творчого мислення школярів, та впровадження їх у практику, створює основу для формування творчо обдарованої особистості, здатної вирішувати складні, нестандартні задачі.

Характеризуючи поняття психологічного здоров'я в дитячому віці, О. В. Завгородня відзначає, що маленька дитина за сприятливих умов демонструє психологічне здоров'я, що пояснюється відносною нескладністю узгодження імпульсів її внутрішньої реальності та вимог зовнішньої дійсності. Розлади психологічного здоров'я пов'язані з непосильним для неї зростанням зовнішніх труднощів та внутрішніх ускладнень. Вчена вводить поняття «підсильних» і «надсильних» ускладнень. Підсильні – це такі ускладнення, які дитина може подолати, і при цьому набуває досвіду подолання, стає більш компетентною. Надсильні (непосильні) ускладнення – це ті, що перевищують актуальні в даних час можливості, з якими дитина не може справитися і які призводять до почуття безпорадності, страху самовиявлення або породжують потребу відгородитися від внутрішньої реальності як джерела болю. Підсильні труднощі та суперечності не руйнують, а навпаки, загартовують, зміцнюють психологічне здоров'я, оскільки сприяють виробленню технологій подолання деструктивних впливів завдяки знаходженню власних оригінальних способів їх вирішення [4].

Отже для збереження психологічного здоров'я дітей необхідно створювати такі умови, які б формували в дітей готовність до творчості, в певному сенсі,

звичку ще з дитинства реагувати на складні ситуації творчо, не боятися проявляти власну індивідуальність, застосовувати всю сукупність своїх можливостей для розв'язання нових, творчих, складних задач. Тому логічно розглядати активізацію творчого мислення особистості у контексті системи навчання та виховання підростаючого покоління. Саме здібності до творчості, до створення нового, оригінального, унікального, які є центральною складовою творчого потенціалу, забезпечать особистості продуктивне вирішення нових задач.

Відомо, що прояви творчості у дітей на різних вікових етапах відрізняються. Спочатку розвивається «первинна», загальна здатність до творчості. Сенситивний період цього процесу – 3-5 років. В цей віковий період механізмом формування креативності є копіювання поведінки значимого дорослого як творчого зразка. Літературна і художня творчість дітей в цьому віці проявляється найяскравіше. Вважається, що недостатню кількість знань дитина вимушена компенсувати за допомогою фантазування. Наступна фаза характеризується виникненням «спеціалізованої» креативності, тобто здатність до творчості в певній сфері діяльності як доповнення і альтернатива «первинної» недиференційованої креативності. На цьому етапі особливого значення набуває професійний зразок, підтримка сім'ї та ровесників. Ця фаза завершується переходом до оригінальної творчості.

Одним із факторів розвитку творчих якостей особистості, як зазначає В. О. Моляко, є те, що вони формуються саме в творчій діяльності, яка безпосередньо пов'язана з творчим мисленням. Тому обов'язковим моментом розвитку творчого мислення є використання задач «відкритого типу», що сприяє при цьому проявам оригінальності і становленню творчого начала особистості. В концепції розвитку творчої особистості, розробленої вченим, зазначається, що важливим засобом цілеспрямованого впливу на мисленеві здібності є систематичне розв'язування різноманітних творчих задач. При цьому варто дозувати, повторювати, модифікувати творчі завдання, враховуючи рівень розвитку дітей [7].

Важливою умовою розвитку творчого ставлення до діяльності молодших школярів є, як ми вважаємо, формування конструктивного мислення. В процесі конструктивної діяльності в дитини з'являється можливість спробувати себе в чомусь, створюється можливість здійснювати пробні практичні дії з елементами конструктора, в результаті чого учень отримує продукт власної діяльності. При цьому відбувається активізація мислення, фантазії, стимуляція до творчих пошукових дій.

Конструктивне мислення передбачає вміння бачити об'єкт в комплексі і при цьому уявляти співвідношення його частин, вміння мисленно ділити його на частини і збирати в єдине ціле. Конструктивне мислення передбачає наявність таких умінь:

- вміння впізнавати і виділяти об'єкт (бачити суттєве);
- вміння зібрати об'єкт з наявних частин (синтезувати) чи побудувати за допомогою креслярських інструментів;
- вміння ділити на частини, виокремити складові (аналізувати);
- вміння видозмінювати чи перетворювати об'єкт відповідно до заданих параметрів;
- вміння із перетвореного чи видозміненого об'єкта, чи його окремих частин побудувати новий.

Як відомо, якщо в процесі навчання не виникає інтересу, зацікавленості, методика, якою б вона не була, не принесе бажаного результату. Творчі завдання стимулюють у дітей пізнавальну (пошукову) активність, вчать їх аналізувати, комбінувати, реконструювати, створюючи при цьому суб'єктивно новий продукт. При цьому важливе значення має стимуляція творчого процесу. По-перше, це створення умов для розвитку фантазії і уяви, коли фантазування виступає як здатність до різноманітних комбінацій предметів та явищ, елементів і т.п., що є джерелом дитячої творчості. По-друге, це вміння створювати образ того об'єкта, який необхідно реалізувати в процесі конструювання за умови досить високого рівня здатності до уяви, але розвиток яких неможливий без додаткових умов (стимульного матеріалу, методики).

Розв'язування задач на конструювання дозволяє розвинути в учнів навички управління власними діями, здійснення цілеспрямованих, а не випадкових і хаотичних спроб при розв'язуванні задач. Така особливість цього виду мисленнєвої діяльності полягає в тому, що предмети (елементи конструктора) можна брати в руки, маніпулювати ними, змінювати просторове їх розміщення. Оскільки, працюючи з предметами, дитині легше спостерігати за власними діями щодо їх зміни, то в цьому випадку легше управляти діями, припиняти практичні спроби, якщо їх результат не відповідає вимогам задачі, чи навпаки, допомагає довести спроби до кінця, до отримання певного результату, а не кинути її виконання, не дізнавшись результат.

В процесі конструктивної творчості в учнів формується здатність діяти цілеспрямовано, свідомо управляти і контролювати свої дії. Це дозволяє розробляти різноманітні плани для досягнення мети, мисленно узгоджувати ці плани, щоб знайти найкращий варіант розв'язку. Тому метою розвитку конструктивного мислення є також формування вмінь розглядати різноманітні шляхи, плани, різні варіанти досягнення мети, різні способи розв'язування задач; оперуючи предметами в мисленнєвому плані, уявляючи різні варіанти їх зміни можна швидше знайти потрібний результат.

Розвиток творчого мислення молодших школярів має відбуватися на основі засвоєння ними певного мінімуму знань про творчі мисленнєві дії, розвитку певного рівня просторового мислення і уяви, спостережливості. Вчитель (дорослий) повинен забезпечити повноцінні можливості для свободи дитячої фантазії у процесі підготовки до творчості, зокрема формувати вміння спостерігати, спонукати до фантазування, вигадування ідей, розвивати вміння бачити різноплановість та багатофункціональні можливості об'єктів та явищ природи тощо).

Систематичне виконання учнями творчих завдань активізує прояви творчого мислення, сприяє розвитку адаптаційних можливостей, що є запорукою їх психологічного здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашиток Н. І. Аксіологічний аспект підготовки майбутніх педагогів до формування психічного здоров'я вихованців // Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (21 жовтня 2016 року) / упор. Н. М. Бамбурак. Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 10-14.
2. Галецька І. І. Загальна характеристика структури психологічного здоров'я // Психологічні перспективи.– Випуск 13. Луцьк. 2009. С. 47-54.
3. Лобода О. В. Креативність як основа психічного здоров'я особистості / О. В. Лобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/3_2010/16.pdf
4. Завгородня О. В. Проблема психологічного здоров'я: теоретичні та прикладні аспекти // Психологія і суспільство. 2007. №3. С. 124-137.
5. Психологічне дослідження творчого потенціалу: монографія / авт. кол., наук. керівник В. О. Моляко. К.: Педагогічна думка, 2008. 208 с.
6. Моляко В. О. Психологія творчості – нова парадигма дослідження конструктивної діяльності людини // Практична психологія та соціальна робота. 2004. №8. С.1-4.
7. Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены). К.: Освіта України, 2007. 388 с.

Мазяр О. В.,

доктор психологічних наук, доцент,

професор кафедри соціальної та практичної психології,

Житомирський державний університет імені Івана Франка

«МЕТОДИКА ТЕКСТУАЛЬНИХ РОЗРИВІВ» ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МИСЛЕННЯ

Розроблена «Методика текстуальних розривів» інтегрує основні питання дослідження процесуальних характеристик мислення. Суть методики полягає у тому, що досліджуваному пропонується текст оповідання з тридцяти речень, в якому пропущеними є всі парні речення. Задача досліджуваного – запропонувати власні текстуальні вставки, які забезпечать його смислове наповнення.

Очевидна перевага запропонованої методики полягає у здатності вивчати мислення у чітко окресленій дослідницькій ситуації, яка, з одного боку, передбачає правильну відповідь (створення осмисленого оповідання), але, з іншого боку, така відповідь може бути варіативна (така, що відрізняється від

авторського зразка). Суттєвим недоліком методики стає та обставина, оповідання, які можуть пропонуватися в якості стимульного матеріалу, не можна вважати ідентичними за складністю. В одних текстах непарні речення можуть сильніше натякати на «правильну» відповідь (авторський замисел), в інших – менше. Тому природно постає питання нерівномірності смислового навантаження як усього оповідання, так і кожної частини тексту. Наголосимо на тому, що діагностична методика не може пропонуватися як така, що фіксує абсолютні показники мислительної діяльності. Вона дозволяє вивчати процесуальні характеристики мислення, деякі його динамічні закономірності.

З-поміж значною кількості показників, «Методика текстуальних розривів» дозволяє виокремлювати основні теми оповідання, фіксувати загальну кількість концептуальних думок (речень), загальну смислову сформованість тексту, часову та смислову динаміку, ступінь смислового збігу та оригінальності у порівнянні з авторським текстом.

У дослідженні взяла участь 61 особа юнацького віку. Шляхом узагальнення смислового навантаження текстів вдалося виділити щонайменше 9 загальних тем оповідань (64%), які можна вважати однозначними; решта текстів у смисловому аспекті виявились багатозначними (наявність двох і більше основних тем) (36%). Зауважимо, що при цьому ступінь смислової сформованості текстів є різним. Сформований смисл було зафіксовано у 61% текстів, частково сформований смисл – у 12% текстів, несформований смисл – у 27% текстів. На тлі таких результатів тематична однозначність та багатозначність не мають статистично значущого зв'язку зі ступенем сформованості смислу: кореляційний зв'язок (r_{xy}) перебуває на рівні 0,06 та 0,08, відповідно. Приблизно такий самий низький рівень статистичного зв'язку простежується у зіставленні тематики оповідання та кількості концептуальних речень (0,09), смислової сформованості оповідання (-0,05), смислової динаміки (кількості слів у реченнях) (0,07), часової динаміки (кількості секунд на формулювання речень) (-0,08), смислової відмінності від авторського тексту (-0,1) та смисловим збігом з авторським текстом (0,14). Можемо зробити висновок,

що, вочевидь, варіативність вирішення поставленої задачі не має достатньо виразних формальних і змістовних закономірностей свого вияву. Тобто одна й та сама мислительна задача може успішно вирішуватися різними способами (тематика текстів) і бути незалежною від задіяних ресурсів (витраченого часу, кількості використаних слів, смислової оригінальності).

Мар'яненко Л. В.,

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник лабораторії психології навчання ім. І. О. Синиці

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ УЧНЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Однією із психологічних характеристик мислення є опис аналізу, синтезу й узагальнення. Розвиток мислення – це формування нових операційних структур: операцій, розумових вмінь, дій, насамкінець – розумових здібностей все більш високого рівня. Необхідно враховувати і те, що саме шукає, створює людина в процесі мислення, і те, як вона це робить. Мислення може розширювати сферу пізнання, воно диференціює та інтегрує інформацію, що надходить у процесі її сприймання суб'єктом. Також мислення виокремлює суттєві співвідношення між об'єктами. Виникнення проблемних ситуацій зумовлене інформаційною невизначеністю, і вирішення проблемної ситуації неможливе без мислення. Отож, стартовою точкою мислення є дефіцит інформації, відсутність певного її обсягу, необхідного для усунення тієї суперечності, що має місце між незнанням і знанням. Для розв'язання проблемної ситуації уявлення й образи є основою. З допомогою мислення відбувається створення образу розв'язання проблемної ситуації шляхом трансформації та

комбінування образів і уявлень, необхідних для розроблення задуму розв'язання задачі. Задачу можна розв'язати засобом аналогії. Іноді розв'язання задачі потребує нового образу, відмінного від наявних уявлень. У такому разі необхідним є прояв творчості [6, с. 99-104]. А. В. Брушлінський вважав, що мислення не може розподілятися на творче і нетворче. Воно обов'язково є творчим. Ми вважаємо, що можна говорити про різну долю творчості у мисленні [1].

Гіпотетичне припущення полягає в тому, що на розвиток та становлення мислення учнів впливають зовнішні, проміжні та внутрішні чинники. До зовнішніх можна віднести руйнівні та стимулювальні впливи з боку близького оточення учнів. Це – вчитель, рівень сформованості його педагогічної діяльності (низький, середній, високий: формувальні вміння, здібності, педагогічна майстерність). До проміжних чинників належить міжособистісна взаємодія між учителем і класом, між учителем і кожним учнем індивідуально. До внутрішніх чинників належить сформованість самодетермінації учня і досягнення ним рівня самореалізації у навчально-пізнавальній діяльності, тобто досягнення творчого рівня розвитку пізнавальної діяльності.

Експериментальне дослідження мислення в структурі пізнавальної діяльності. Емпіричне дослідження було проведено у ЗОШ № 36 міста Києва. В експерименті взяло участь два класи (50 учнів 11-х класів) цього навчального закладу. Допомогала у проведенні дослідження психолог школи – Ольга Василівна Жилкіна.

Учні опрацьовували такі діагностичні методики: 1) методика «ОД» (Особистісний диференціал) має три шкали: «Оцінка», «Сила», «Активність», що були адаптовані співробітниками інституту ім. В. М. Бехтерева. Інші шкали цієї методики («Моральність», «Самодетермінація», «Самореалізація», «Схильність до позитивної чи негативної взаємодії»), що їх ми пропонували учням для обстеження, розроблені автором і включені до загальної методики «Особистісний диференціал»; 2) методика «Особистісний потенціал» (Санкт-Петербурзька школа) визначає показники таких критеріїв: творчий потенціал;

інтелектуальний потенціал; соціальний потенціал; загальний особистісний потенціал [4, с. 274–291]; 3) методика опитувальник Говарда Гарднера «Види інтелекту», за допомогою якого визначалися: вербально-лінгвістичний; музично-ритмічний; логіко-математичний; інтерперсональний; зорово-просторовий; інтраперсональний; тілесно-кінестетичний; натуралістичний види інтелекту; 4) «Тест на діагностику креативності» О. Є. Тунік (модифікація тесту Е. П. Торранса), визначає рівень розвитку таких критеріїв творчості, як: схильність до ризику; любов до знань; складність; уяву; загальний показник творчості [3, с. 352–357]; 5) методика експрес-діагностики неврозу (автори –К. Хек і Х. Хесс), визначає загальний показник неврозу особистості [2, с. 469–470]. Також були задіяні інші стандартизовані методики. У дослідженні було застосовано й авторські методики.

Психологічний аналіз одержаних емпіричних даних. Схарактеризуємо найбільш значущі коефіцієнти кореляційних зв'язків для розвитку мислення учнів старших класів. Операційний компонент пізнавальної діяльності учня найбільш щільно пов'язаний з творчим компонентом (+0,922**). Також на розвиток мислення суттєво впливає сформованість пізнавальної діяльності, коли учень читає багато книжок, аналізує інформацію, узагальнює її і це сприяє розвитку мислення, пам'яті, уваги, пізнавальних процесів взагалі (0,849**). Суттєво сприяє розвитку мислення та інших пізнавальних процесів мотиваційний компонент (мотивація) пізнавальної діяльності. Тобто, щоб мислення розвивалося, учень має бути зацікавленим у розв'язанні проблеми або задачі (+0,822**). Для розвитку мислення дуже важливим є і морально-етичний компонент. Це означає, що учень має бути сумлінним, старанним, поважати інших, не гордувати, а мати смирення, не бути лінивим, але працелюбним, не гніватися, але з повагою ставитися до інших, бачити і викорінювати свої власні недоліки, а не бачити їх в інших учнях та у вчителя (+0,700**).

Для розвитку мислення та інших пізнавальних процесів дуже важливо, щоб учень досягав саморозкриття власного потенціалу в процесі навчання і навчально-пізнавальної діяльності (+0,698**). Адже якщо учень буде забло-

кованим, пригніченим, невпевненим у собі, у нього будуть тривоги і страхи, він не зможе розвивати мислення належним чином. Важливим для розвитку мислення є також досягнення самореалізації в процесі навчально-пізнавальної діяльності, тобто щоб учень досягав таких результатів, що будуть визнані як цікаві і вчителем, і учнями. Самореалізація підвищує і самооцінку, і соціальний статус учня (+0,671**). Також цей показник отриманий і за допомогою іншої методики «Семантичний диференціал». Шкала «Самореалізація позитивна» (+0,642**), що її розробив автор, підтверджує надійність взаємовпливу самореалізації із розвитком мислення та інших психічних процесів. Також доведено валідність шкал з обох методик. Можна стверджувати, що операційний компонент пізнавальної діяльності вміщує в себе інтелект учня, різні види інтелекту, що складають його загальний показник (методика Говарда Гарднера «Види інтелекту») (+0,621**).

Значущою для розвитку мислення є сформованість «Самодетермінації позитивної», тобто вищої саморегуляції навчання учня (+0,607**). Кореляційний аналіз засвідчує, що важливою для розвитку мислення та інших пізнавальних процесів є «Оцінка позитивна» (+0,601**). Високі значення фактора «Оцінка» (O) засвідчують, що досліджуваний приймає себе як особистість, усвідомлює себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик, задоволений собою. Низькі значення фактора вказують на критичне ставлення людини до самої себе, її незадоволеність своєю поведінкою, рівнем досягнень, на недостатній рівень прийняття себе. Особливо низькі значення цього фактора свідчать про можливі невротичні або навіть і психопатичні відхилення, що пов'язані з низькою або неадекватною самооцінкою. Під час використання методики «Особистісний диференціал» для виміру міжособистісної взаємодії фактор «Оцінка» інтерпретується як свідчення рівня симпатії, привабливості, що ними володіє одна людина (скажімо, учень) у сприйнятті іншої людини (приміром, учителя) [4, с. 274–291].

Також визначено, що позитивний взаємовплив на розвиток мислення має високий показник загального потенціалу особистості, що містить у собі

соціальні, творчі та інтелектуальні здібності учня (+0,599**). Соціальний потенціал особистості має на розвиток мислення більш значущий вплив (+0,504**), ніж творчий потенціал (+0,437*) (0,013) та інтелектуальний потенціал (+0,367**), (0,046) (Методика «Особистісний потенціал», Санкт-Петербурзька школа) [4, с. 274-291].

Фактор «Сила» (С) методики «Особистісний диференціал» свідчить про розвиток вольових якостей особистості так, як вони усвідомлюються самим досліджуваним. Високі значення фактора «Сила» свідчать про впевненість у собі, незалежність, схильність розраховувати на власні сили у скрутних ситуаціях. Низькі значення з цього фактора свідчать про недостатній самоконтроль, нездатність додержуватися прийнятої лінії поведінки, залежність від зовнішніх обставин і оцінок. Особливо низькі оцінки цього фактора вказують на виснаженість і тривожність. У взаємних оцінках міжособистісної взаємодії фактор «Сила» виявляє ставлення «домінування-підлеглості», як вони сприймаються суб'єктом оцінки. Скажімо, як учень сприймає вчителя, наскільки вчитель домінує над учнем.

За одержаними результатами нашого емпіричного дослідження як «Сила негативна», так і «Сила позитивна» мають позитивний вплив на розвиток мислення та інших пізнавальних процесів. Сила негативна впливає на розвиток мислення більш позитивно (0,539**), (0,002). Цей факт можна пояснити тим, що якщо учень почуває себе невпевненим, він схильний більше замислюватися і передбачати ситуації, отже, у нього краще розвиваються когнітивні процеси, ніж в учнів із «Силою Я позитивною», хоч і «Сила Я позитивна» також має значущий вплив на розвиток мислення, але менший за рангом (0,464*), (0,01).

Фактор «Активності» у взаємодії відображається як ступінь позитивного сприйняття людьми особливостей особистості один одного. Позитивна активність має важливий вплив на розвиток мислення (Методика «Семантичний диференціал» (+0,532**), (0,002)) [4, с. 96]. Отже, мислення краще розвива-

ється, якщо учень спрямований на позитивне спілкування і на позитивне сприйняття інших учнів і вчителя.

Дуже важливими для розвитку мислення учня є позитивна взаємодія між учнем і вчителем і схильність учня до позитивної взаємодії (Методика «Семантичний диференціал», шкала «Взаємодія» (+0,531**), (0,003)).

Підсумок. Після аналізу найбільш значущих кореляційних зв'язків, що вагомо впливають на розвиток мислення, можемо зазначити, що наше гіпотетичне припущення підтверджується. Аби мислення учнів розвивалося, вчителю необхідно вміти вводити учнів у проблемні і творчі ситуації, цілеспрямовано розвивати пізнавальну діяльність учнів, стимулювати пізнавальну мотивацію, виховувати в учнів моральну самодетермінацію як навчальної діяльності, так і поведінки. Учитель має забезпечувати умови, спрямовані на саморозкриття потенціалу учнів у навчально-пізнавальній діяльності, самореалізації в процесі навчання, а також розвивати інтелект і види інтелекту учнів, забезпечувати формування в учнів позитивної оцінки, позитивної активності й позитивної взаємодії. Отже, взаємодія між учителем та учнями увійшла в найбільш значущі умови розвитку мислення учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брушлинский А. В. Психология мышления и проблемное обучение. М. : Знание, 1983. 96 с.
2. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.
3. Диагностика познавательных способностей. Методики и тесты : учебное пособие. М. : Академический Проект; Альма Матер, 2009. 533 с.
4. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации / под ред. А. Ф. Кудряшова. Петрозаводск : Петроком, 1992. 318 с.
5. Мар'яненко Л. В. Міжособистісна взаємодія і процес формування структури навчально-пізнавальної діяльності учнів. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Canada. Volume 29, Number 5, 2018. С. 40–44. URL: <http://farplss.org/>
6. Мар'яненко Л. В. Міжособистісна взаємодія і процес формування структури навчально-пізнавальної діяльності учнів. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Canada. Volume 29, Number 5, 2018. С. 40–44. URL: <http://farplss.org/>
7. Моляко В. О., Третяк Т. М. Система КАРУС як засіб творчої мисленнєвої діяльності в ускладнених умовах. *Українська психологія. XXI століття. Початок. (Дні української психології в Берліні)* : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю 27–28 квітня 2023 року : зб. матеріалів / за ред. В. Г. Панка. Київ : Інститут психології Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 99–104. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735227>

Михайлова Р. Д.

*доктор мистецтвознавства, професор,
Київський університет технологій та дизайну*

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ АНТОНІО ГАУДІ

Антоніо Гауді (1852- 1926) - видатний архітектор, один з найзначніших представників стилю модерн. Його споруди стали не тільки символами міста Барселона, а й пам'ятками національної культури, що належать до світової художньої спадщини. А. Гауді надихала природа Іспанії – її дерева, скелі, хмари, тваринний світ. Архітектурні образи А. Гауді сповнені неповторності та новацій.

Представник династії каменярів та металообробників, А. Гауді розпочав професійну діяльність з навчання у 1873-78 рр. у Вищій технічній школі архітектури, паралельно опановуючи ковальське, теслярське та інші ремесла в майстерні Е. Пунті.

Стилістично рання творчість А. Гауді тяжіла до неоготики, що органічно вписувалася у традиції європейсько- мавританської каталонської архітектури. Зосереджений на її зразках, молодий архітектор захоплювався роботами французького майстра Ежена Віолле-ле-Дюка, реставратора готичних храмів. В його роботах А. Гауді бачив можливості переосмислення історичного архітектурного досвіду. Історичний спадок був предметом творчих інтерпретацій і самого Гауді, хоча він не примкнув до модного на той час історизму. Йому вдалося винайти власну архітектурну мову і створити свій неповторний стиль.

Під час навчання в барселонській регіональній школі архітектури, Гауді докладно вивчав у бібліотеці школи альбоми архітектурних зразків Єгипту, Марокко та Індії, черпаючи натхнення у формах куполів, ступ, мінаретів, арок, галерей та інших східних елементів. У власних проєктах А.Гауді трансформував їх у нові, новаторські по суті, композиційні рішення.

Вірогідним джерелом його роздумів були також географічні атласи, у яких він міг вивчити флору та фауну різних континентів. Виразний рослин-

ний декор його споруд демонструє його любовне ставлення до рослин та тварин, абриси яких він вводив у орнаментальні композиції. Не менш важливи-ми був для нього тваринний світ, який знайшов у його спорудах відображен-ня у вигляді реальних та фантастичних істот. З іншого боку, тварини були пов'язані із світовою міфологією, яка слугувала формуванню фантазійних сюжетів Гауді. Конструкції його споруд, побудовані як тварні скелети, невловимо нагадують основи живих організмів.

Підтвердження своїй філософії архітектури А. Гауді побачив у теорети-чних працях англійського мистецтвознавця Джона Рьоскіна. В ідеях Рьоскіна його приваблював принцип «вірності Природі», за яким англієць проголошу-вав творіннями бога хмари, схили, річкові потоки, які називав важливішими за людські витвори. Імпонувало Гауді також несприйняття відображення у теорії архітектури Рьоскіна механізації та стандартизації процесу творення, що виникло в умовах промислової революції. Близьким по духу виявився ак-цент Дж. Рьоскіна на значення середньовічного готичного стилю, прив'язаного до природи та її органічних форм.

Неоготика, що виникла у XVIII ст. в Англії, орієнтувалася на відро-дження національної культури – провідну ідею національно-романтичного руху XIX ст. у ряді європейських країн, в першу чергу, Франції й Німеччині. Прибічником таких ідей був і А. Гауді, який звертався до культурних та історичних традицій своєї землі, інтерпретуючи стилі мудехар, ісабелліно, платереск, чуррігересько і руслі національно-романтичної течії модерну.

Стиль Гауді проявив себе у багатофункціональних архітектурних ансам-блях, що характеризувалися органічними формами, інспірованими природою, криволінійними абрисами будівель, численними витонченими деталями. В архітектурному ансамблі житлової споруди та садових будівель, створеному Гауді у 1880-83 рр. на замовлення власника фабрики керамічних виробів Ма-нуеля Вісенса, архітектор вперше апробував свої прийоми - пластичні тікучі форми, поєднання елементів різних стилів, контрасти світлого і темного, протиборство вертикалей і горизонталей, рясне керамічне оздоблення.

Для фасадів А. Гауді застосовував еркери, башточки, балкони, численні виступи, чим домігся виразного об'ємного рішення. В якості головного будівельного матеріалу був застосований нешліфований камінь. Надзвичайно ефектно виглядав також декор із кованих деталей та багатоколірної кераміки. Чистота стилю досягалася також тим, що він спроектував решітки воріт, вікон, балконів та сформував у ескізах вигляд інтер'єрів.

У 1883 р. А. Гауді познайомився з Еусебіо Гуелем, текстильним промисловцем, який надовго став його постійним замовником і другом, забезпечивши архітектора дорогими замовленнями і свободою дій. Найбагатша людина в Каталонії, Е. Гуель мав гарний естетичний смак. У наступні тридцять п'ять років, до смерті покровителя, Гауді створював для його родини особняки, парки, речі для інтер'єру. Для родини Гуель біли спроектовані павільйони садиби в місцині Педральбес біля Барселони, винні погребі в Гаррафі, крипти й каплиці Колонії Гуель, Парк Гуель в Барселоні.

У 1900- 1914 рр. А.Гауді працював над створенням Парку Гуель (*Parque Güell*). Цей грандіозний ансамбль мав поєднати сади та житлові зони (62 ділянки) на площі у 17,18 га. Парк Гуель дозволив Гауді реалізувати ідеї, яких ще не знала архітектура. Гауді надихався природою й намагався максимально природно вписати у схили ландшафту «різдвяні» будиночки, фігури тварин, печери й тераси.

Найвідоміші споруди садиби та парку Гуель – «Грецький храм» у вигляді колонади із 86 дорічних колонами з верхньою центральною еспланадою, призначений для критого ринку, та звивиста «Безкінечна лава», довжиною у сотні метрів. «Зал ста колон», що мав гарну акустику, використовували та продовжують використовувати музиканти. Його стеля складної форми прикрашена керамічною мозаїкою, невід'ємної від декору Гауді. Уламками кахлів та скла, зібраного з будівельного сміття, була декорована і лава.

Парк Гуель мав стати модним місцем з функціями заміського клубу для заможних жителів Барселони. Проте віддалена від центру міста територія не

привабила людей. У 20-ті рр. ХХ ст. спадкоємці Гуеля продали її мерії Барселони і територія стала туристичним об'єктом.

Максимальним проявом фантазмагорій митця став собор Саграда Фамілія – «Святого Сімейства». Отримавши замовлення у 1891 р., Гауді з 1910 р. сконцентрувався на його будівництві, полишивши всі інші проекти. У молодості зятій антиклерикал, після 40 років він перетворився на переконаного католика, який з цього часу вирішив будувати лише церковні споруди. Відтак храм Саграда Фамілія став вищим втіленням не тільки його унікального таланту, але й віри. У соборі Саграда Фамілія він бачив національний символ Каталонії і центр католицизму. Ідея, підтримана особисто Папою Римським Леоном XIII, здійснювалася завдяки пожертвам вірян. Перетворившись на аскета-відлюдника, А.Гауді повністю віддавав свої сили та енергію на його створення. Велич собору, на думку Гауді, мала копіювати творіння Господа, що було для нього вищою формою вихваляння Творця і служило свідченням його скромності. Грандіозність задуму мали унаочнити і зовнішні, і внутрішні деталі, розміри будівлі, установка 5 органів, майданчики для хору з 1500 дорослих співаків та 700 дитячих тощо.

Стилістика собору, що залишалася традиційно орієнтованою на готику, демонструвала, водночас, її нове, оригінально- неповторне прочитання. Попри те, що А. Гауді займався будівництвом храму понад 35 років, він встиг закінчити лише Різдвяний фасад, який належить східній частині трансепту, з чотирма баштами. Західна частина апсиди, котра складає більшу частину собору, залишилася недобудованою. Гауді уніс таємницю інженерного плану своєї дивовижної споруди в могилу. Винайдена ним безопорна система перекриттів була вирахована лише через сто років після його смерті, коли з'явилася комп'ютерна програма, здатна виконати подібні розрахунки: це – програма НАСА, яка розраховує траєкторії космічних польотів.

Проте будівництво Саграда Фамілія продовжувалося. Архітектором Д. Сугранесом, який працював свого часу з А. Гауді, було зведено три дзвіниці, фасад Різдва, керамічний кипарис, що увінчував центральний вхід фа-

саду. Були завершені сходи та зроблена підсвітка фасаду (з 1964 р. – постійна), крипта, чотири башти фасаду Страстей, вітражі, присвячені Воскресінню Христа, скульптури фасаду, в тому числі бронзова статуя Вознесіння Господня. На початок XXI ст. було закінчено будівництво головного нефу та трансептів, їх склепіння й фасади, галереї, середохрестя, апсида з двома баштами: 170-метровою центрального ліхтаря, присвяченою Христу, і баштою апсида, присвяченою Діві Марії. За задумом Гауді, у цій частині мають бути ще чотири башти Євангелістів. У 2000 р. розпочато роботу над фасадом Слави. Завершення будівництва Саграда Фамілія планується після 2030 р.

Висновки. Творчість А. Гауді представляє собою складне явище, що поєднало у собі різні напрямки архітектурної та образотворчої діяльності, ремісничі вміння, які він майстерно залучав у ділянці декоративно-прикладного мистецтва. А. Гауді вніс в архітектуру інноваційне мислення, застосував новаторські техніки та винайшов власний неповторний стиль. Він був архітектором-художником у повному і вищому сенсі даного поняття, продемонструвавши унікальне вміння мислити і відчувати у вимірах простору й форми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Artigas Isabel. Gaudi: Das gesamte Werk. Köln, Taschen, 2007. 295 p.
2. Гауді Антоніо. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура». Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 35.
3. Moro Jose L. Antoni Gaudí 1852- 1926. Sinnliche Konstruktion. DVA. München, 2003. 287 p.

Москаленко В. В.,
доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник
лабораторії загальної та історії психології,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ЯК СВІТОГЛЯДНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ

Актуальність дослідження. Невід'ємними рисами сучасності є різноманіття світу, «прискорення» часу і «стиснення» простору. Ці особливості сучасного суспільства, яке стрімко змінює своє «обличчя», з новою гостротою ставлять проблему темпоральності як світоглядної орієнтації людини у світі.

Історія питання Історія вивчення сприймання людиною часу є тривалою, вона включає різні погляди і концепції у різних галузях наук. Наука користується такими категоріями як «біологічний час», «соціальний час», «психологічний час», «соціально-психологічний час» тощо, які відображають особливості сприймання людиною часу в умовах різного соціально-психологічного простору. Недостатньо вивченою залишається проблема зв'язку темпоральності та світогляду особистості.

Об'єкт дослідження – сприймання людиною часу; **предмет** – темпоральність як характеристика світогляду особистості.

Основний зміст. Темпоральність (від лат. tempora – час) означає часову сутність явищ, основою якої є динаміка їх особливого руху. Поняття «темпоральність» у психології вживається не тільки як таке, що розкриває сутність психічних процесів (бо будь-який процес протікає у часі), а, головним чином, для характеристики сприймання людиною співвідношення теперішнього, минулого та майбутнього. Трактовка співвідношення минулого, теперішнього, майбутнього та сприймання їх взаємозв'язку є фундаментальною проблемою сучасної психології часу і складає основу більшості її окремих концепцій.

Питання зв'язку минулого, теперішнього та майбутнього в свідомості особистості звучить так: що є тим домінуючим у тримодусній моделі часу, яке визначає сутність ідентичності особистості? Це питання аналогічне тому, що свого часу А. Бергсон визначив як психологічний детермінізм, який полягає в тому, що найбільш сильний із станів (часових модусів) виявляє найбільш сильний вплив і тягне за собою решту [1, с.268 -277]. Складність питання співвідношення полягає в тому, що час не існує субстанційно, а є змінним потоком свідомості. У свідомості як динамічному процесі минуле, сьогоднішнє та майбутнє сприймаються у єдності як справжня реальність. Емпірично ми зустрічаємо не розділення часових проміжків, а зв'язану єдність, і жоден із часових модусів сам по собі не сприймається, а наше їх умовне розділення – це лише абстракція. Емпірично сприйняття межі «тепер» не існує. І хоча точка теперішнього повсякчас слугує актуалізатором, часовість протікає у спектрі інтенцій на минуле чи майбутнє. Минуле, залишаючись в тривалості захованим у пам'яті, за зручною на те нагодою, може і актуалізуватись у теперішньому. Ще Е. Гуссерль стверджував, що минуле як і будь-яке теперішнє і навіть майбутнє є наперед приреченим до реальної актуалізації. Точка «тепер» завжди знаходиться в ретенції минулого на актуальне, її функція в тому, щоб схопити «ціле, частини якого послідовні». І хоча частини цілої тривалості існують «у свідомості один за одним, але вони опиняються у межах одного й того ж цілісного акту» [4, с. 23, 24] .

Темпоральність свідомості людини як сутнісна її характеристика зумовлена здатністю психіки людини до трансцендентності, що означає перебувати за межами можливого досвіду. Минуле, сьогоднішнє, майбутнє, відтворюючись пам'яттю, уявою, уявленнями в нашій свідомості, існують як апіорні реальності, тобто трансцендентно. «Найважливішою особливістю людини писав В. Шинкарук, - є здатність переживати уявлюване як дійсне, минуле й майбутнє - як справжнє. Все те, що йде в минуле, не зникає з нашого життя, а входить до нашої свідомості, відтворюється пам'яттю й уявою, переживається багато разів, іноді зі ще більшою силою, ніж у момент реальної події» [6].

У поясненні феномену трансцендентного у характеристиці свідомості людини, він посилався на І. Канта, який вважав, що поняття простір і час відносяться до трансцендентного, бо вони характеризують не стільки світ, скільки нашу здібність сприймати світ. Здатність до трансцендентності є однією з основних відмінностей людини, що відрізняє її від психіки вищих тварин. Трансцендентність властива нашій свідомості, і хоча, знаходячись в нашій голові, вона не може спостерігатись, тим не менш вона виступає як основа сприймання людиною тривимірного часу. Особливості сприймання часу людиною зумовлено самою його сутністю як процесу, що охоплює минуле, сьогодення і майбутнє та поєднує їх у єдине ціле. Картини минулого відтворюються в уяві у зв'язку з життєвою ситуацією в сьогоденні й орієнтовані на можливі події у майбутньому. Як наголошують представники Київської школи філософії культури, минуле з'являється перед нами з вершин досягнутого (В. Іванов, В. Шинкарук), у світлі всього життєвого досвіду (особистого і суспільного). Саме тому темпоральність як характеристика світогляду особистості торкається такого важливого аспекту людського життя як розуміння взаємовідносин сучасності з минулим і майбутнім.

У роботах постмодерного напрямку, в яких висвітлюється темпоральний розвиток особистості, наголошується, що в умовах сучасного суспільства у свідомості людини минуле, сьогодення і майбутнього є роз'єднаними. Зокрема, французький історик Франсуа Артог у своїй концепції особливостей нового сприйняття часу доводить, що сучасне пригнічує два інших члена часової тріади. Поглинання сучасним минулого і майбутнього перетворює сучасне у самодостатній горизонт та робить неможливим вихід за його межі «у другий час». Відомий німецький історик Алейда Ассман, спираючись на концепцію «переломного часу» Райнгарда Козеллека, характеризує темпоральний режим Модерна як такий, що відбувається як перелом часу – розрив минулого із сьогоденням та майбутнім. Критично ставлячись до такого розуміння режиму темпоральності, А. Ассман показує, що відмова від спадкоємності, що зумовила одержимість постійно починати все з чистого аркушу,

породжує пристрасть до так званого «творчого руйнування», логіка якого призвела у першій половині ХХ ст. до екстремального насильства людини над людиною, що показано у книзі «Актуальність Холокосту» Зігмунда Баумана. На думку А. Ассман, ситуація, коли « історія перестала давати уроки», а «традиції перетворились у тягар, від якого потрібно позбавитись», коли сучасність асоціюється з обов'язковим порушенням табу, призводить до руйнування як людини, так і самого суспільства. На практиці таке розуміння темпоральності особистості, в якому зникають чіткі межі між минулим, сьогоднішнім і майбутнім, означає породження так званого «презентизму», коли люди живуть сьогоднішнім днем, не приймаючи до уваги майбутнє і не ставлячи перед собою будь-які значимі цілі, що означає крайню суспільну пасивність, недовіру до своїх власних сил і можливостей (П. Штомпка, П. Сорокін). На думку П. Сорокіна своєрідний презентизм властивий для так званого «чуттєвого суспільства», в якому заперечуються вічні цінності і декларуються думкою типу «лови день», «захопи владу», «цінуй популярність, славу і можливості сьогоднішнього дня» [5]. А П. Штомпка вважає, що виключно сьогоднішнім днем живуть представники деяких маргінальних груп [7]. На його думку, «презентизм – породження нестабільності і бід, притаманних суспільству перехідного періоду. Він також є характерним для певних страт будь-якого суспільства, яке знаходиться на низьких ступенях суспільної стратифікації.

Головною ознакою людської свідомості є націленість на майбутнє, зміст якого визначає якість життєдіяльності людини. Сприймання майбутнього, відношення до нього є суттєвою складовою людського світогляду. К. Ясперс – один із найвидатніших представників екзистенціалізму, який присвятив багато уваги дослідженню часу, – про це сказав так: «В основі нашого світогляду завжди лежить підґрунтя майбутнього» [8, с. 55]. Особливу увагу проблемі темпоральності як підрунті світогляду приділяв В. Шинкарук. Пояснюючи відмінності реального світу від його відображення свідомістю людини, він стверджував, що «якщо життя в його реальних здійсненнях,

справах і турботах є життям безпосередньої дії, то життя у свідомості охоплює минуле, сьогодення й майбутнє й поєднує їх у єдине ціле, де минуле не залишається «позаду», а «йде» з нами, і де майбутнє не приховане, а «бачиться», проектується, переживається. Свідомість і є зв'язок часів в актах життєдіяльності людини» [6].

Зв'язок часових одиниць темпоральності відбувається за законом її цілісності як системи, рівень якої залежить від відповідності меті, що ставиться системою більш високого рівня (світогляд), до якої вона входить як її елемент. В свою чергу, згідно з принципом мети, цілі світогляду визначаються умовами (культурою) соціуму як зовнішньою (більш високого рівня) системою, до якої входить світогляд як її елемент. Саме тому в системі світогляду людини системотворчим елементом є майбутнє.

Останнім часом науковцями накопичено і осмислено певний емпіричний матеріал відносно сприймання людиною соціального часу, який підтверджує важливість у його сприйманні домінування саме майбутнього. Численні дослідження у геронтології показують, що багато хвороб у похилому віці пов'язано з тим, що людина не бачить себе у майбутньому часі. Щоб справитись із самотністю, людина повинна спланувати і організувати свій майбутній час. Ця проблема не є легкою. Можна зголоситись з науковцями, які вивчають життєвий шлях людини, що якість життя людини визначається позитивним сприйманням майбутнього. Зокрема, Є. І. Головаха в своїй «теорії подій» [3] визначає психологічний вік значимістю для людини часового модусу. У кожної людини своя тривалість часу. Один встигає, інший зіває. Психологічний вік – це стрілка терезів, на одній чаші якої минуле, а на іншій – майбутнє. Коли більш значимим є минуле, то ми відчуваємо себе старшими, а коли майбутнє, то молодшими. Ось чому є реальним такий феномен як психологічне помолодіння (з кожним роком майбутнє не скорочується, а все більше розвертається). Особливостями психологічного віку пояснюється феномен “пізніх” людей – тих, чиє справжнє життя розпочалось у доволі зріло-

му віці. Цікавим є факт уміння правильно змінювати психологічний вік, яке змінює і біологічний, підтягуючись до психологічного.

Отже, майбутнє у темпоральності присутнє там, де людина може очікувати наслідки своєї актуалізації, своєї дії, вибору та рішення, тобто «тепер» закладає умови майбутнього досвіду. Саме на цьому наголошували представники Київської школи філософії культури у своїй концепції екзистенціальної сутності людини, в якій вони доводили, що саме характер практики, реальні форми предметно – матеріального досвіду визначають темпоральні уявлення, що формують і образ майбутнього, і сприймання минулого. Темпоральні елементи ідентичності особистості стають її ідеологічним «оснащенням», яке, в свою чергу, включається у практичну діяльність людей. З цього випливає, що сприймання часу людиною характеризується продуктивністю, тобто відтворює реальність не фотографічно в її хронологічній послідовності, а творчо, в системі зв'язку сьогодення з минулим, та можливими подіями у майбутньому.

Проте, націленість на майбутнє не передбачає розриву зі сьогоденням і минулим – це є їх продовження.

Минуле у свідомості людини перетлумачується, до нього додаються елементи, які суб'єктивно в ньому були відсутні. Характер такого перетлумачення може бути різним. Наприклад, ідеалізація минулого може призвести до песимістичного сприйняття сучасного. З негативним перетлумаченням минулого ми стикнулись в перші роки перебудови суспільства після розпаду СРСР, коли визначилась криза суспільства. Українські соціологи, проводячи масові опитування наших громадян з приводу сприйняття теперішнього і минулого часу, стикнулись з таким явищем як ностальгічні настрої, які виникли як результат ідеалізації минулого на фоні соціальної кризи [2]. Негативне ставлення до минулого тягне за собою зниження перспективної орієнтації і центрування на негативних ретроспективних переживаннях. Орієнтуючись на позитивні події минулого, людина передбачає, що у майбутньому її може очікувати подібний розвиток подій, в той час як концентрація на негативно-

му досвіді може призвести до страху перед майбутнім. Як зазначали науковці Київської школи філософії культури (В. Шинкарук, О. Яценко), центрованість на минулому відбувається тільки тоді, коли людина має чіткі уявлення про ретроспективні явища, їх причинно-наслідкові зв'язки. Спираючись на накопичені людиною події, які уже відбулися, людина може побудувати картину минулого, прослідкувати зв'язки між подіями. В цьому випадку минуле може стати джерелом уявлень про те, як може скластись майбутнє, які дії потрібно здійснити для досягнення певних цілей

Висновки. Темпоральність світогляду особистості розглянуто з наступних позицій: по-перше, минуле, сьогодення та майбутнє у світогляді людини існують у єдності; по-друге, сьогодення, минуле й майбутнє сприймаються людиною як реально існуючі; по-третє, сприймання часу людиною характеризується продуктивністю, тобто відтворює життєву ситуацію не фотографічно в її хронологічній послідовності, а творчо, в системі зв'язку сьогодення з минулим, та можливими подіями у майбутньому.

Перспективою подальших науково-практичних пошуків є розробка пропозицій щодо заходів, спрямованих на формування темпоральності світогляду особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергсон А. Творческая еволюція. Материя и память. Москва: Харвест, 1999. – 408 с.
2. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – С. 168.
3. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. – К.: Наук, думка, 1984. – 207 с.
4. Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени / пер. и предисловие В. И. Молчанова. Москва: Издательство «Гнозис». 1994. – 162 с.
5. Сорокин Питерим. Социальная мобильность. Человек. Цивилизация. Общество. / общ. ред., сост. и предисловие А. Ю. Согомогов. Пер. С англ. – М. Политиздат. 1992. – 659 с.
6. Шинкарук В. І. Категоріальна структура наукового світогляду // Шинкарук В. І. Вибрані твори: У 3 т. К., 2004. Т. 3, ч. І. С. 164-172.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка // Пер с нем. М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
8. Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Карл Ясперс. Смысл и назначение истории. – М.: Полит, лит-ра, 1991. – С. 28-275.

Назар М. М.,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
в.о. завідувача лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання,*

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

<http://orcid.org/0000-0002-9104-2585>

Мещеряков Д. С.,

*кандидат психологічних наук,
науковий співробітник*

лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання,

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

<http://orcid.org/0000-0001-6831-8654>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО ІНТЕРНЕТ-НАВЧАННЯ

В результаті теоретико-методологічного аналізу сучасних досліджень, а також здійснених констатувальних і формувальних експериментів співробітниками лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України були виявлені та розкриті основні психологічні засади сучасних процесів навчання, що здійснюються в інформаційному просторі Міжмережжя, а також їхній зв'язок з розвитком суб'єктності [2; 6].

Завдяки здійсненому опису та аналізу психолого-педагогічних властивостей і специфіки дистанційного навчання у Міжмережжі можна стверджувати, що остання, перш за все у контексті функціонування віртуальних освітніх просторів, стає сучасним та ефективним засобом отримання систематизованих знань, умінь і навичок, несе в собі значні навчальні, освітні, виховні та розвивальні потенціали. Психологічними засадами (і водночас результатами) здійснення відповідних потенціалів та інтернет-навчання взагалі є, зокрема, такі:

1. підвищення самостійності процесу засвоєння знань, умінь, навичок, актуалізація самостійності мислення, розкриття здатностей до розвитку власної особистості, розвиток суб'єктності;

2. визначення власної та індивідуальної траєкторії навчального процесу та його цілей, відповідальність за їх досягнення, що набуває особливої актуальності та інтенсивності при розбудові віртуальних освітніх середовищ;
3. тісний взаємовплив процесів навчання та особистісного, зокрема інтелектуального, розвитку;
4. все більш активне застосування інтерактивних і мультимедійних навчальних технологій;
5. прискорення процесу екстеріоризації задуму, його матеріалізації у вигляді схем, таблиць, діаграм, анімації, відеокліпів тощо;
6. розвиток активної візуалізації, пов'язаної з роботою з двовимірною та особливо з тривимірною графікою;
7. прискорення отримання результатів шаблонних перетворень ситуації;
8. розширення можливостей здійснення пошукових дій у всьому величезному інформаційному масиві всесвітнього Міжмережжя;
9. інтенсифікація можливостей, яка полягає у здатностях повернення до проміжних етапів складної діяльності;
10. розвиток можливостей одночасного розгляду відразу декількох варіантів перетворення об'єкта [3; 6];
11. орієнтація учнів та навчального процесу на самонавчання;
12. формування належної мотивації до навчання та самонавчання, а також самоконтролю [4];
13. адаптивність, індивідуалізованість навчального процесу під умови учнів, а також їхні особливості [5];
14. висока якість зворотного зв'язку щодо успішності процесу навчання;
15. інтеграція у навчальний процес можливостей, що надають нейронні мережі та ІІІ.

Особливу роль у сучасному інтернет-навчанні відіграють віртуальні освітні простори, що можуть бути описані як спеціально створені інформаційні осередки Міжмережжя для здійснення різних форм дистанційного навчання, які ґрунтуються на принципах активності, ініціативності, цілеспря-

мованості та суб'єктності тих, хто навчається. Віртуальний освітній простір являє собою метатехнологію дистанційного навчання та інтелектуального розвитку, оскільки об'єднує інші технології навчання та психологічної роботи, індивідуальний і груповий формати роботи у систему, що спрямована на досягнення навчальних цілей. Віртуальний освітній простір перетворює дистанційне середовище навчання та розвитку на дистанційне середовище самонавчання й саморозвитку [1; 6].

Головні психологічні особливості учасників навчання у віртуальному освітньому просторі: суб'єктність, суб'єктна активність, самостійність, відповідальність, персональність, креативність, демократичність, інтелектуальний розвиток, особистісне зростання тощо [1; 6].

Лабораторія сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України була однією з перших, хто започаткував віртуальні освітні простори в Україні. Такі осередки, зокрема, можуть розбудовуватися на основі програмної платформи Moodle та інтегруватися в інтернет-сайти організацій і спільнот. У такій навчальній системі, як правило, кожний охочий може обрати собі дистанційний навчальний курс, що має відповідного автора (одночасно й ведучого) і т.зв. тьюторів – асистентів або вчителів з повноваженнями модераторів.

Необхідність тьюторів на дистанційних курсах зумовлена потребою в експертності, вирішенні організаційних або навчальних задач, фасилітації дискусій; конструктивного зворотного зв'язку, підтримки мотивації учнів, менторстві.

Слід відзначити, що однією з найбільш прогресивних форм дистанційного навчання через Міжмережжя, пов'язаних, зокрема, з розвитком суб'єктності та цілеспрямованості, є інтернет-тренінги. Сутність інтернет-тренінгів полягає у здійсненні групової навчально-психологічної роботи, що відбувається через Міжмережжя, з використанням інтерактивних технологій і мультимедійних можливостей. Вона може базуватися як на офлайн-технологіях (електронна пошта, списки розсилки, інтернет-форуми), так і на

онлайн-технологіях (спілкування у режимі реального часу в соціальних мережах, у чатах, групах Skype, Viber тощо) [2].

Наш досвід з проведення інтернет-тренінгів, інших сучасних дистанційних форм навчання, дозволяє стверджувати, що ключовими чинниками ефективності та успішності є наявність в учнів:

- конкретних усвідомлених і прийнятих цілей навчання;
- відповідної мотивації до навчання;
- навичок самоорганізації;
- здатності до самоконтролю та самодисципліни;
- навичок планування;
- сприятливих умов.

Таким чином, прогресивні інтернет-технології у сфері дистанційного навчання, що здійснюються на підставі зазначених психологічних засад, мають значні перспективи до здійснення та подальшого розвитку, а їх використання в психолого-педагогічній практиці розкриває нові потенціали й можливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі: монографія / М. Л. Смутьсон, П. П. Дітюк, І. Г. Коваленко-Кобилянська, Д. С. Мещеряков, М. М. Назар [та ін.]; за ред. М. Л. Смутьсон. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 180 с.
2. Назар М. М. Тренінги у віртуальному просторі: аналіз переваг, недоліків, психологічних можливостей. Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. пр. Т. 2, № 4. Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2019. С. 61-67.
3. Назар М. М. Продуктивність групового дистанційного навчання у віртуальному просторі. Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2019. Т. VIII, вип. 10. С. 228-242.
4. Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі: монографія / М. Л. Смутьсон, П. П. Дітюк, І. Г. Коваленко-Кобилянська, Д. С. Мещеряков, М. М. Назар [та ін.]; за ред. М. Л. Смутьсон. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 180 с.
5. Смутьсон М. Л., Мещеряков Д. С., Назар М. М. Психологічні засади проектування інтернет-ресурсів для розвитку суб'єктності дорослих. Технології розвитку інтелекту. 2020. Т. 4, № 3 (28). URL: <https://doi.org/10.31108/3.2020.4.3.1> (дата звернення: 11.05.2023)
6. Смутьсон М. Л. Розвиток інтелекту та суб'єктності дорослих у віртуальному просторі. Технології розвитку інтелекту. 2016. Т. 2, № 2 (13). URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/239

Радзівський В. О.,

кандидат культурології, доцент

ПРАВОСЛАВНІ АЗИ ДУХОВНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Ми часто чуємо: «Інформація – це все! Ми заручники інформації». Чим живлять свідомість, насичують мислення та годують мозок? Наскільки велика різноманітність хибних, привабливих і нібито багатообіцяючих доріг. Важливо визначитися – «що треба дивитися?». Набагато більшого не варто робити, ніж робити. Неправильна інформація спричиняє часто невірні, фатальні вибори. Іноді це небезпечніше, ніж зіпсовані продукти. Саме брехня – велика зброя диявола (пор. Ін. 8, 44) та її слуг, що сіють її у різних місцях і видах.

Наші вибори (у різних наборах, при різному розумінні буття) ведуть до різних цілей, роблять із нас (зрештою) різних людей. Неправильні вибори – океани. Серед проблем, «тунельне» та «кліптове» мислення, тунельна і кліптова культура та особистості. Неправильні установки, підходи, бажання, мріяння, і всіляка брехня роблять нас заручниками нещастя. Коли я почув фразу, яка дуже вразила: «Якщо у вас нічого немає, але є Бог, то у вас є все!».

Духовне багатство найважливіше, духовний капітал безцінний. На Небі немає ні інфляцій, ні гіперінфляцій. Головне – смисли та цінності (осмислення буття, життя, реальності тощо). Згадаймо слова Христа: «Шукайте ж насамперед Царства Божого і правди Його» (Мт. 6, 33). Апостол Павло помітив, що кожен дім створюється кимось, а все влаштував Бог. Цицерон говорив, що скільки б мільйонів разів не кидати кубики з літерами, рядки віршів з них ніяк не вийдуть. Всесвіт набагато складніше, ніж найскладніша машина і глибше за всі вірші. Є мільйони доказів буття Божого – вони на кожному кроці: близько і далеко (у будові листя рослин, у співі птахів, у світлі далеких зірок тощо). Є чимало доказів і від розуму, і серця. У преподобного Варсонофія Оптинського є притча «Незвичайні злодії» (про тих, хто краде нашу віру, і злодії віри набагато гірші за тих, хто краде наше майно). Заповіді Декалога стали путівником для законодавців, юристів, філософів та безлічі лю-

дей доброї волі. Якщо вірити підрахункам одного американського юриста, то людство, намагаючись виконувати 10 заповідей, придумало 35 мільйонів законів. Ми, люди Нового Завіту, але як ми порушуємо навіть старі заповіді. Зокрема, брешемо (ті ж самоомани), крадемо (у самих себе не тільки час), блудимо (ідучи вслід не тільки й не стільки чужих жінок чи чоловіків, а щодо кумирів, духовно і душевно оскверняємось тощо) і вбиваємо (не тільки свої сили, час, потенціал та можливості).

Надприродне Одкровення міститься у вченні Церкви, найважливіша його частина – Біблія (хоча багато сектантів, вкравши Писання у православних, видають Біблію за свою книгу, хибно тлумачачи її). Без передання Церкви зрозуміти Біблію цілком правильно неможливо. Страшно дивитись на всі крізь рожеві окуляри ілюзій (деяких сект, лжевчень та інших упереджень чи упередженостей), а читати Біблію через «гнилі чи смердючі» (єретичні, атеїстичні тощо) окуляри. Те саме різні люди сприймають по-різному і різний сенс буває в одного і того ж виразу. Якість життя важлива не так зовнішнє, напоказ (привіт марнославним) з їхніми поїздками та шоу. Куди важливіша якість життя внутрішня. Що відчуває людина сама: що відчуває всередині, у якій гармонії із собою, оточенням і з Богом. Зовнішньо убога, але внутрішня якість життя ченця може бути куди ціннішою і якіснішою від напускного, фальшивого, «шоушного» і навмисного зовнішнього буття пихатого товсто-сума, що мучиться всередині дискомфортом і муками. Злість, заздрість, ревності виступають як небезпечні якості та як ситуативні двигуни у досягненні деякими людьми своїх цілей. Зовнішнє «щастя» і неправдиве буття (що здається значним іншим) часто надають їх власникам злу, оманливу, т.зв. «ведмежу» послугу. У кожного є свій свідомо-вольовий вибір і при цьому не варто нарікати на когось. Важливими є Ваші особисті «дзеркала» добрих справ, віри та правди. Б. Паскаль зауважив: «Є лише три розряди людей: одні знайшли Бога і служать Йому; ці люди розумні та щасливі. Інші не знайшли і не шукають Його; ці люди божевільні та нещасні. Треті не знайшли, але шукають Його; ці люди розумні, але поки що нещасні».

Важливо визначитися в термінах і побудувати чіткий і зрозумілий тезаурус, ясний понятійно-категоріальний апарат, – щоб не заплутатися, як кажуть, у трьох соснах. Але важлива думка: у фундаменті має бути істинна віра. Інакше надбудови та споруди будуть небезпечними або, принаймні, ненадійними. Неправильні поняття призводять до невірних міркувань, а неправильні судження породжують помилкові (іноді фатально!) умовиводи. При невірних даних та при вірних міркуваннях отримаємо помилкові результати. Проф. Т.С. Пархоменко писала: «Треба тільки все перейменувати: бездарність назвати новатором, морального виродка – людиною з нестандартним мисленням, повію – світською левицею. А щодо непрофесіоналізму у сфері освіти, наприклад, подання фальсифікованої інформації чи відвертої міфотворчості, то визначити це як авторський погляд». Страшна брехня – називати речі не своїми іменами та впадати у різні самоомани. Ми часом "м'ясо" (яке без м'яса) називаємо м'ясом, "молоко" (без молока) називаємо молоком (аналогічно шоколад без шоколада тощо), а щастям, успіхом, радістю і навіть любов'ю часто називають їх сурогати.

«Здорові поняття – великий капітал у житті» – навчав святий Феофан Затворник. Приклад – плутанина в поняттях любові і «відносини» (секс, потяги і т.д.). Св. Микола Сербський зауважив: «Кохання не має нічого спільного з перелюбом і розпустою. Вони над любов'ю знущаються». Скільки є явних і лукавих майстрів «брудного жанру» (шахраї, аферисти, авантюристи, шулери, шарлатани, злодії на довірі тощо), що підло підробляють і змінюють ролі, речі та смисли. Що говорити про латентні та завуальовані лиходії. Так, комп'ютерні «обманки», коли можна побачити себе на екрані поряд з ядерною ракетою (якою і близько немає) або в руках з купою діамантів, що не існують. Так, і комп'ютерні програми "покажуть" вам ще не те. І обман зору буде іноді не цілком і очевидний для інших (іноді і для Вас). Спокус буде чимало. Підміни, зміни та спотворення понять, образів, смислів та значень, зміни акцентів тощо. – це великі теми (Ср. Іс. 5, 20). Самоомани, як і омани взагалі, породжують дії. Страшне «щастя» наркомана (у дозі), алкоголіка (від сп'я-

ніння), ігромана (від хворої пристрасті) тощо. Сумні такі «щастя», а й повчальні. Чимало й інших брехливих «щастя»; у марнославного – у порожній славі, у блудного – у розпусті, у злодійкуватого лиходія – підло обікрасти і т.п.

Підкреслимо і акцентуємо на небезпеках різних обманів (і їхньої складової – самоомани) хибних щастя, успіхів, мудрості, порятунку, свобод, радостей тощо. Адже що таке хибне спасіння? Це загибель. Що таке хибна мудрість? Це дурниця. Що таке хибне щастя? Це нещастя. Що хибна радість? Це горе. Що хибна свобода? Це рабство (аналогічно мудрість як дурість тощо).

Страшна помилка у міркуванні про віру, у знанні про Бога. Христос – Спаситель світу. Він явив Себе як Бог чудесами, словами, ділами. Мудреці всіх часів та народів – не конкуренти Господу. Світова історія не знає Особи, подібної до Христа. Як потрібно читати і правильно розуміти Біблію, намагатися вникати в історію Церкви Христової (заснованої в 33 році від Р.Х., на 50-й день від Воскресіння Ісуса Христа), вивчати Православ'я і жити в Церкві Христовій. Адже, Царство Небесне силою береться, і ті, хто вживає зусилля, захоплюють його (Мт. 11, 12). Яке страшне пекло з вічними муками і який прекрасний Рай з нескінченним блаженством, любов'ю і радістю (пор. 1 Кор. 2, 9). Хибні очікування, хибні настанови, хибні сподівання доведуть до смерті та прийняття помилкового рятівника як істинного. Наприкінці світової історії, у фіналі земного буття людства дуже багато хто й антихриста приймуть замість Христа. Страшні й неправильні пріоритети. Нехай обминають Вас негативні, неправильні, помилкові, «мінусові», оманливі щастя, удача, радість, мудрість, істина, свобода і справедливість... Часто важливо зрозуміти, що гроші – лише засіб, але не мета, далеко не самоціль. Деякі не розбагатіли можуть виявитися значно щасливішими, ніж їхні розбагатілі одноплемінники. Як тяжко багатію все залишати біля труни. Ви – не їжа та не одяг. Ви – це особистість і те, що у Вас у душі безцінно, бо воно тягне або до Раю, або тягне до пекла. Це те, що хвилює Вас, що гріє Ваше серце і хвилює розум. Ваші ідеали, цінності, святині, віра. Ви – це сакральне для Вас.

Надособистісні цінності – це важливо, але часто бувають помилковими. Як часто ми ганяємося не за Божою Правдою, Любов'ю, Мудрістю і Справедливістю, а за своїми мінливими (вони змінюватися в нас самих залежно від наших знань досвіду, стану та ін.) помилками та подобами «правди», «любові», «мудрості» та «справедливості»... Треба пам'ятати про різноманіття брехні. Недомовленість (напівправа, правда на чверть тощо) – це теж брехня! Істина в неправді, як і напівправа, – це брехня Нерозуміння та непорозуміння часто від недорозвиненості! Любити Бога і ближнього є основою Учення Христа. За святим Феофілом Київським треба любити святою любов'ю. Не як деякі – хтивою, пристрасною, фальшивою, лицемірною, безтурботною, вульгарною, звіриною тощо (тобто любов'ю без любові, бо несправжня любов не є любов'ю, а пожадливістю, пристрасстю або чимось ще, але не справжньою, істинною любов'ю). Образно кажучи, навіть справжнє особисте щастя і радість часто перебувають не в тих площинах, в яких багато хто з них їх уявляємо. Живемо суб'єктивно, наче у своїй площині, а жити слід у об'єктивній реальності (ніби в обсязі). Важлива тріада: радійте, моліться та дякуйте (1 Фес. 5, 16-18). Тема радості представлена у житті Православної Церкви, зокрема, у Біблії.

Запропонуємо просту схему. Бог над усім. Він джерело всіх благ. Бог Творець всього доброго. Царство Небесне – наша мета, воно ніби об'єкт нашого спасіння. Ми – суб'єкти (творці, а точніше співробітники, співтворці) нашого порятунку. Кожен відповідає за себе та кожен сам діяч на своїй ниві. Щоб потрапити в Рай потрібно 2 умови: об'єктивне і суб'єктивне. Об'єктивна умова нашого спасіння зроблена Христом (Ін. 3, 16 і др.). Господь зробив все (дав нам все!), щоб ми спаслись. Тепер наша черга і нам треба прикласти свої суб'єктивні старання, вкладаючи сили, час і засоби (зусилля). Суб'єктивна умова – це наша справа.

Дякую Богу, покладайся на Христа, молись, працюй, будь у Церкві Христовій, хрестись, кайся, виправляйся, Причащайся... І тоді зможеш врятува-

тися (твоя суб'єктивна умова). Тільки твоєї участі завжди мало – твоє спасіння залежить від Божої милості (об'єктивна умова, спільна для всіх людей).

Ми спасемося завдяки Христу, виключно наших зусиль завжди мало (але й вони потрібні!). Для набуття Царства Небесного нам потрібний Христос (як Основа) і наші праці, зусилля (як необхідне доповнення). Ми рятуємося благодаттю Божою, яка допомагає нам за нашу віру і діла по вірі. Богу все можливе, а люди завжди обмежені.

Живіть серцем і головою, покладаючись на Бога. Багато хто плутається у самих собі. Це тема в галузі вищої, духовної, небесної теопсихології. Осмислення людини як творіння Божого з позицій християнської антропології з глибоким, глибинним походом та зануренням у православну теологію та вірну, справжню психологію. Часто все зводиться до вникати в себе і у вчення Христове (Тим. 4, 16). Вища, духовна, небесна теопсихологія повинна вникати в світ людини і в скарби віри, ширше – на стику теології та антропології, вивчаючи як конкретних людей, так і людство взагалі у невід'ємній частині від сотеріології, еклезиології, есхатології та вчення Христового загалом. Звичайно, не можна все зводити до окремої людини, проте самопізнання дуже важливе. Якщо брати теопсихологію ширше – це вивчення взаємозв'язку Божественного і людського у широкому сенсі слова. Особливо важливий духовний фундамент, бо за «гнилої» підстави вся будівля ненадійна. Аспект духовності набагато цінніший за матеріальний достаток. Заслужені священики та духовні наставники покликані бути духоохоронцями. Духоохоронці, душоохоронці, православні душоохоронці (навіть іноді паламарі та ін.) як інститут заслуговують на увагу. Це важливіше, ніж охоронці. Спробуйте адекватно зрозуміти, описати свій нинішній душевний та духовний портрет. Як важливо коригувати портрет своєї душі. Це стосується і «душевних портретів» цілих суспільств та держав. Якщо якісь потреби потрібно розвивати, то це духовні потреби. Святий Ігнатій (Брянчанінов) навчав про незгоду «між євангельським добром і добром занепалого людського єства». Проблеми людства треба шукати у його дитинстві – у гріхопадінні та у його наслідках.

Багато хто не розуміли, що за людської гріховності створити досконале і гідне суспільство неможливо.

Спробуємо зобразити "скелет" щастя. Християнське щастя має власну «подійність», що складається з 2-х частин. 1. Це Земне Життя Спасителя з наслідками, що впливають для нас. 2. Це наша причетність до Христа, перебування в Церкві Божій (через церковне життя в цілому). Щоб стати посправжньому і цілком щасливими, можна і потрібно бути з Господом. Будучи причетними до Творця Неба та Землі, ми не можемо бути нещасливими. Православне щастя має своєю складовою кілька (5 основних) елементів, саме: Надоб'єкт, об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона. Об'єкт – вузько сам предмет щастя (як Божий дар, як благословення Христа, як здобуття найбільшого подарунка від Господа) і ширше – з його складовими. Це – любов, свобода, смирення, лагідність, спокій, умиротворення тощо. Об'єктивна сторона – те, що ставиться до щастя і веде до нього – поглиблення віри, розуміння мудрості, духовне вдосконалення, боротьба з гріхами, смирення, прагнення безпристрасності, подолання пороків і всіляких спокус та спокус, що лежать на шляху до самого. Суб'єкт (це ті, хто прямують на щастя, тобто люди, що прагнуть його і прагнуть до нього; ймовірно серед них будете і ви, люб'язні читачі). Суб'єктивна сторона – це особисті «сильні» та «слабкі» сторони конкретних шукачів щастя – їхні гріхи та чесноти, особисті якості, характеристики та інше). І головне – Надоб'єкт – це воля Божа, Божа благодать, причетність до Творця Неба та Землі. Для набуття Божої благодаті, причетності до Творця потрібно прагнути очищатися і наближатися до Бога, бо Джерелом Щастя та всіх благ є Сам Господь. Для наближення до Бога потрібне виконання Закону Божого, освячення життя, обожнення, бо все в Божих Руках. Існує свій алгоритм щастя. Предмет – щастя, а спосіб досягнення – шлях до щастя. Предмет – радість, а спосіб досягнення – шлях до радості. Предмет – порятунок, а метод досягнення – шлях порятунку. Спільне для радості, успіху, мудрості тощо. (гіпероб'єкт; глибокий, основний метод і гли-

бинний предмет) – це освячення, обожнення, набуття Святого Духа, причетність до Творця, Причастя.

Отже, порятунок можна порівняти з багатогранником, гранями якого будуть щастя, успіх, радість, мудрість, любов, істина, свобода... І, знаходячи одну з його граней, ми наближаємося до інших. Щастя має на увазі радість, спокій – успіх, порятунок – свободу і т.д., цей наш умовний багатогранник єдиний і все в ньому взаємопов'язане. І все ґрунтуватися на здобутті Істини, на наближенні до Бога.

Соловей Я. Г.,

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник лабораторії психології обдарованості,

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ДО ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНОЇ ПІДТРИМКИ ПРИ РОБОТІ З МУЗИЧНО ОБДАРОВАНИМИ СТУДЕНТАМИ

На сьогоднішній день є велика кількість статей, які розглядають обдарованість загалом, досліджують явище музичної обдарованості, оцінюють вплив відомих музикантів в різні часові періоди (Б. М. Теплов, О. Л. Музика, С. І. Науменко та інші). Поняття обдарованості включає в себе певну кількість явищ і характеристик людської особистості, які сама людина може розвивати чи навпаки, навіть не підозрювати про них. Нерідко обдарованих можна виділити, просто поспілкувавшись з ними, вислухавши те, що вони думають про навколишній світ, про свої можливості в ньому та свої інтереси.

Обдаровані діти часто можуть проявляти свої можливості ще в ранньому дитинстві, і головна задача батьків, які хочуть зрозуміти, чи обдарована їх дитина – це отримати розуміння, чим дитина цікавиться, на що вона зверне

свою увагу – на фарби, музичний інструмент, матеріали для ліплення чи інші чинники. При виявленні будь-яких інтересів у дитини необхідно намагатись розвивати її здібності, давати дитині можливість творчо самовиражатись. Велика кількість дітей з дитинства цікавиться музикою, адже приємні мелодії з цікавими формами і можливостями музичних інструментів створюють у дітей цікавість і бажання перевірити можливості таких предметів.

Музичні школи, можна вважати наступним етапом розвитку обдарованості дитини, і останнім фактором відділення звичайної зацікавленості і захоплення від обдарованості. Якщо для дитини, яка відвідує музичну школу, відвідує заняття і виконує задачі, заняття музикою не переходить з розважального періоду в навчальний період, і її зацікавлення музикою не починає гаснути – таку дитину можна вважати обдарованою. Звичайно, це тільки визначення для початку розвитку обдарованості, адже саме поняття “обдарований” закладає в собі можливість людини простіше та ефективніше виконувати певні задачі чи, у випадку з творчо обдарованими особистостями, мати своє розуміння творчості, мати бажання створити щось, що до них ще не робили, і мати певний набір здібностей, необхідних для виконання того, чим вони хочуть займатись. Такі здібності у обдарованих часто проявляються одразу, як от музичний слух, відчуття ритму та голос, який не будучи поставленим, добре функціонує для співу. Але не завжди потрібні здібності проявляються відразу чи можуть бути частково відсутніми – тут в роботу вступає педагог, професіонал своєї справи, який може зрозуміти, які чинники не дають таланту дитини розвиватись далі, які психологічні чи фізіологічні проблеми віддаляють обдаровану особу від розкриття її можливостей. Розвинення голосу вправами, розвиток дрібної моторики для гри на клавішних, і в першу чергу завжди – психологічне налаштування дитини на позитивний результат. Не створивши потрібну атмосферу для розвитку в дитині її творчого Я, не вдасться розкрити її потенціал повністю.

Відповідно для такої задачі необхідний високий професіоналізм педагога, а також його всебічний розвиток, адже педагог, що навчає обдаровану

особистість, повинен не лише добре володіти своїм предметом у педагогічному процесі, а і розуміти дитину, бачити її сильні і слабкі сторони. Ідеальний педагог для такого учня – це знавець в своїй галузі, але при цьому ерудований в інших напрямках, це людина, яка є вчителем, але яка ставиться до учня з розумінням і повагою, це в першу чергу професіонал, який готовий створити всі фізичні і психологічні умови, а також комфортне середовище для такого учня, аби надати йому можливість розкрити свої вміння.

Так, при роботі з обдарованими, О. Л. Музика вводить поняття ціннісної підтримки. За його визначенням ціннісна підтримка – це різновид психологічної допомоги, спрямованої на актуалізацію особистісних цінностей людини, їх видозміну чи розвиток з метою забезпечення суб'єктно ціннісної регуляції вирішення життєвих завдань і саморозвитку особистості. О. Л. Музика виокремлює певні особливості ціннісної підтримки, які залежать від вікових аспектів розвитку здібностей, мотивації, самооцінки, соціальних стосунків тощо. Так, на думку психолога, ціннісна підтримка є досить ефективним методом сприяння розвитку обдарованості, оскільки по-перше, враховує індивідуальні особливості обдарованої особистості; по-друге розвиває взаємодію обдарованої особистості з соціумом; по-третє, передбачає фіксацію змін у розвитку як через рефлексію здібностей, так і через результати діяльності.

Кожна людина виділяє свою систему цінностей залежно від її типу характеру та зовнішніх факторів, таких як оточення. Залежно від цієї системи людина може ставитись до всього абсолютно по різному, і це відноситься також до обдарованих людей. Особливо цей момент є важливим для педагогів, які через розуміння цінностей власних студентів зможуть до кожного знайти свій підхід і надати ціннісну підтримку у випадку появи проблемних ситуацій. З обдарованими студентами завжди складніше працювати через їх розуміння світу, але вони залишаються такими ж людьми, проблеми яких можна зрозуміти чи передбачити.

У творчих людей частою проблемою є проблема самореалізації та заплутаності у власному покликанні – не всі обдаровані особистості впевнені в то-

му, що їх дар – це те, чим вони хочуть займатись насправді. Історію життя таких людей завжди цікаво і корисно розглядати. Ціннісну підтримку ж педагог може надавати з розумінням загальної життєвої ситуації обдарованого, а також зі знанням типу його характеру та роду діяльності. Для музикантів їх цінністю є їх власні вміння, для багатьох – їх інструменти, для деяких – визнання та повага від інших людей чи від конкретних авторитетних персон, може бути ще багато різних варіантів. Але справа в тому, що без підтримки такі особистості через часту можливу емоційну нестабільність можуть не лише почати негативно ставитись до власного заняття, а і загнати себе в глибоку депресію, яка може привести до найгірших результатів.

Американський психолог Л. Сільвермен, який займається вивченням обдарованих, виокремлює деякі їх особливості:

1) поєднання чудово розвиненої довготривалої пам'яті та слабкої короткочасної, оперативної та механічної видів пам'яті;

2) чудове розуміння змісту прочитаного може поєднуватися з труднощами в декодуванні букв та слів (може проявлятися під час вивчення іноземних мов);

3) легке освоєння комп'ютера;

4) нерозбірливий почерк;

5) виконання складної, напруженої роботи якісніше порівняно зі звичайною, рутинною діяльністю;

6) надзвичайно допитливість (задають багато питань, але можуть бути не здатні до вивчення нецікавої для них інформації);

7) неорганізованість;

8) гострота спостережливості та розвиненість уяви (проте можуть бути дуже неуважними на заняттях);

9) енергійність, активність, здібність до тривалої та інтенсивної діяльності, але не здібність до виконання завдань, обмежених у часі (наприклад тести) тощо.

Виховання і навчання музично обдарованих має переваги перед іншими – в основі його лежить індивідуальність навчання та виховання, що є одним з найдійовіших методів роботи.

Елементом музичної освіти є процес усвідомлення індивідом себе як суб'єкта спілкування за допомогою музичного мистецтва, де результатом є не заданий норматив, а саме процес спілкування з урахуванням можливостей реалізації свого особистісного потенціалу, набуттям творчого досвіду, який виявляється через функції емпатії, рефлексії, креативності, самовдосконалення, художнього відкриття. Очевидно, що не тільки поняття функції музичної освіти набуває пріоритетний сенс і значення для розвитку характерних рис особистості, тут виступає сам процес формування відповідних якостей у майбутніх спеціалістів який в свою чергу потребує нових підходів до його успішної організації та реалізації. Цей підхід полягає у впровадженні в процес музичної освіти нових форм і методів роботи, що обумовлюються рядом особливостей, властивих саме процесу музичного навчання у вищій педагогічній школі. Такі можливості надає індивідуалізація навчання яка орієнтована на особистість кожного учня з урахуванням його індивідуально - психологічних особливостей, здібностей, обдарувань; створює сприятливі умови для успішного оволодіння значним обсягом навчального матеріалу на різних рівнях музично-виконавських труднощів.

Найбільш важливі аспекти індивідуалізації навчання в області музичної освіти зазначені такими, як: необхідність вивчення і врахування в навчальному процесі музичних здібностей, нахилів і можливостей кожного студента; створення індивідуальних методів і планів роботи в залежності від індивідуальних відмінностей і особливостей учнів; виховання на умовах індивідуального підходу творчої ініціативи і самостійності в інтерпретації виконуючих ними музичних творів; особливість вміння та майстерності в реалізації творчого потенціалу особистості кожного студента. Розглядається як ціль у розвитку особистості, як умова її самовизначення, як засіб досягнення найбільш ефективного результату навчання і професійної підготовки творчих кадрів.

Індивідуальне навчання пронизує всю сферу музичної діяльності студентів, сприяє у розвитку їх самостійно-творчого досвіду, розвиває всю гаму індивідуальних інтересів та здібностей кожної особистості, відкриває перспективу для вирішень складних художньо-виконавських завдань і проблем мистецтва сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Здібність, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / колективна монографія за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир: Рута, 2006. – 320 с
2. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей // Теплов Б. М. Избранные труды. В 2-х томах. Т.1. – М.: Педагогика, 1985. – С. 42-222.

Терещенко Л. А.,

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці,

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Дзюбка Л. В.,

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці,

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ

В УСКЛАДНЕНИХ УМОВАХ ВІЙНИ МІЖ РОСІЄЮ І УКРАЇНОЮ.

РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Війна – це час великої небезпеки, тиску і напруги. Російсько-українська війна спричинила безліч людських жертв, руйнування майна та інфраструктури, економічну нестабільність та загострення соціальних проблем. Резуль-

тати війни залежать від багатьох умов, в тому числі від наявності психологічних ресурсів. В умовах війни люди змушені адаптуватися до нових умов, вирішувати задачі, які раніше ніколи перед ними не стояли, які не мають однозначної, вже відомої відповіді та потребують незвичайних, нетрадиційних підходів для забезпечення виживання та розвитку себе і своїх близьких. У цьому контексті *творче мислення є ресурсом*, який допоможе результативно оволодіти ситуацією, продуктивно побудувати власну діяльність, що у кінцевому результаті сприятиме розвитку людини та її успішній роботі за для перемоги.

Наведемо де-які *виклики війни*, що змушують людей переорієнтуватись на пошук нових стратегій мислення і поведінки.

Будь-яка війна – це небезпека на всіх рівнях суспільного життя: для людини, родини, для громади, мирного населення та військових, для держави взагалі. Важливою складовою успішного функціонування творчого мислення в умовах війни є здатність до ризику та інновацій, яку можна протиставити *безпековим викликам* війни на різних рівнях соціальної взаємодії. Здатність до ризику, вміння використовувати інновації, прийняття відповідальності за свої рішення – все це сприятиме забезпеченню особистої та національної безпеки, розвитку країни. Тому необхідна готовність до розумного ризику (який ґрунтується на врахуванні необхідної інформації, передбаченні та прогнозі), відкритість до нових ідей та інновацій, знання останніх технологічних та наукових досягнень, здатність застосовувати їх у своїй діяльності, нести за це відповідальність.

Одним із викликів війни є *нестача або обмеження ресурсів* (гроші, матеріали, технології тощо). Це призводить до того, що люди змушені вирішувати проблеми, маючи обмежені можливості. Така ситуація стимулює розвиток творчого мислення, як позитивного виходу із складних умов. Окрім того, відомо, що деякі інновації можуть виникати через необхідність шукати альтернативні ресурси та рішення.

Для вирішення нестандартних творчих задач необхідна інформація. В умовах війни знищується інфраструктура та засоби комунікації, відбуваються інформаційні диверсії. Викликом стає *нестача та/або викривлення інформації*, яка використовується для вирішення поставлених задач. У цих умовах творче мислення, нестандартні рішення можуть допомогти знайти нові способи зв'язку та комунікації, щоб забезпечити ефективну роботу в умовах обмеженості.

Крім того, під час бойових дій необхідні не тільки якість (нестандартність, точність) мислення, але й *швидкість прийняття рішень*. Від уміння творчо вирішити поставлену задачу в умовах, коли інформація і час обмежені, залежить життя людей і результат бойової операції. Тому творче мислення має бути спрямоване на те, щоб знайти швидкі та ефективні рішення, які можуть допомогти вижити в умовах війни.

Війна – це часто ситуації непередбачуваності, що ускладнюють планування свого часу, своєї діяльності. *Викликом невизначеності* протистояють здатність до самоорганізації та управління своїм часом та енергією. Умови війни вимагають від людей зосередження на надзвичайно важливих питаннях, таких як безпека та виживання. Це може вплинути на їх здатність до творчого мислення та концентрації уваги на інших задачах. Тому важливо вміти управляти своїм часом та енергією, щоб зберегти достатньо ресурсів для творчого процесу.

Наступним викликом є те, що війна призводить до *економічної нестабільності та зниження рівня освіти*. Саме тому одним з пріоритетних напрямків суспільства є забезпечення доступу до освіти та можливості для саморозвитку і професійного зростання для тих, хто проживає в умовах війни. Доцільним буде розроблення та організація навчання, спрямованого на оволодіння техніками та методиками творчого мислення.

І, безумовно, одними із сутнісних викликів, що стоять перед людиною, є *ціннісні виклики*. Визначення своєї позиції у складних умовах війни необхідно – воно дає внутрішню силу, впевненість, спокійність, зібраність і ціліс-

ність. Зростає національна свідомість і патріотизм. Все це спрямовує енергію на творчість.

Таким чином, для успішного протистояння викликам, що пов'язані із війною, необхідно не тільки навчити людей навичкам саморегуляції, що сприятиме їх психологічній стабільності, а й переорієнтувати їх мислення на нові способи розв'язання проблем, стимулювати творче мислення, мотивувати знаходити і спиратися на нові нестандартні рішення та інновації.

Умови війни також впливають на *творчість у різних галузях*, таких як наука, технології, мистецтво та література. Розглянемо деякі приклади такого впливу.

- *Наука та технології.* Війна стимулює розвиток науки та технологій, зокрема в області військової техніки, медицини та комунікацій. Наприклад, в ході Другої світової війни наука та технології використовувалися для створення нових збройних систем, а також для розвитку радіо- та телекомунікаційних технологій.

- *Розвиток соціальної сфери: соціальні громадські проекти, волонтерська та громадська діяльність.* Війна сприяє розвитку волонтерської та громадської діяльності, що може стимулювати творчість та інновації. Де-які люди під час війни почуваються відчуженими та ізольованими, тому важливо мати можливість спілкуватися з іншими людьми, обмінюватися думками та ідеями, а також працювати в команді. Наприклад, в ході Першої світової війни було створено різні організації, такі як Червоний Хрест, які надавали допомогу пораненим та військовополоненим.

На сьогодні в Україні створені різні громадські організації та ініціативи, які допомагають воїнам та постраждалим. Також створено платформи для спілкування між вченими, науковцями, дослідниками та практиками в різних галузях для обміну ідеями, що дозволило сприяти розвитку інновацій та вирішенню нагальних проблем країни.

Творчі ідеї та інновації використовують у соціальній роботі для захисту прав людей та допомоги тим, кому вона необхідна. Українські та міжнародні

громадські організації активно використовують технології та соціальні мережі для збору інформації про порушення прав людини та надання допомоги постраждалим від конфлікту.

Також в умовах війни створені різноманітні соціальні проекти, які допомагають вирішувати проблеми національної безпеки та розвитку країни. В Україні в умовах війни почала діяти децентралізаційна реформа, яка передбачає передачу більшої влади та фінансових ресурсів до місцевих громад. Це дозволило збільшити ефективність управління та забезпечити розвиток громад на місцях. Також запроваджено електронні системи управління, які дозволяють більш швидко та ефективно здійснювати різні операції та зменшити корупційні ризики.

- *Мистецтво та література.* Література та мистецтво безумовно відображають ниці і високі прояви людей під час війни, їх поступки. Наприклад, в ході Першої світової війни виникли нові форми мистецтва, такі як дадаїзм та сюрреалізм, які відображали страх, безнадію та руйнування війни. Прояви високості духу людей, їх героїчні поступки заради інших, своєї країни є джерелом натхнення для мистецтва та літератури, що також стимулює високий рівень творчості. Під час Другої світової війни в Україні була створена група українських письменників, яка працювала над збіркою творів «Сонце вільних», що була призначена для підняття національного духу українців. У цей період також була створена відома оперета «Червона калина», яка стала символом боротьби українського народу за свободу. І сьогодні в умовах війни українська культура продовжує розвиватися. Своєю творчістю українські митці та пересічні українці долучаються до боротьби за свободу і незалежність рідного краю. Наприклад, в Україні поширюється течія «майданна культура», яка з'явилася під час Революції гідності, і яка активно використовує різноманітні форми виразу.

- *Архітектура та дизайн.* Війна також стимулює розвиток архітектури, адже руйнівні наслідки бойових дій вимагають якнайшвидше відбудовувати зруйноване. Нові види зброї змушують шукати більш безпечні форми житла

та укриття. Так, наприклад, в ході Другої світової війни виникли нові форми архітектури, які відображали потребу у швидкобудуванні та ефективності, такі як бомбосховища, залізобетонні споруди тощо.

Сьогодні українські дизайнери розробили спеціальні костюми-камуфляжі, які дозволяють солдатам легше рухатися на полях бою та захищати себе від ворожих снайперів.

- *Розвиток інноваційних галузей.* Війна змушує створювати можливості для розвитку нових галузей, таких як військова техніка, медицина тощо. Сьогодні в Україні активно розвивається інноваційна галузь – кібербезпека, яка стає все більш важливою в умовах «гарячої» та гібридної війни.

Війна також змушує українців шукати нові шляхи та інструменти для захисту своїх інтересів, що стимулює розвиток творчого мислення. Наприклад, в Україні з'явилася ініціатива «Reanimation Package of Reforms» (Реанімаційний пакет реформ), що об'єднує активістів та експертів, які працюють над реформами в різних галузях життя країни.

- *Розвиток міжнародного співробітництва.* Війна стимулює міжнародну дипломатію, співробітництво та сприяє обміну ідеями та технологіями між різними країнами. Наприклад, в ході Другої світової війни було створено Атомну енергетичну комісію ООН, яка координувала розвиток ядерної технології між різними країнами.

Разом з тим, треба наголосити, що **війна – це неприпустиме явище!** Кожна людина несе в собі творчий потенціал. Кожна людина – то космос, цілий світ. Багато людей вмирають від зброї та нестерпних умов життя під час війни. ***Війна негативно впливає на функціонування творчого мислення.*** Відчуття постійної небезпеки, психологічний стрес та тиск, безнадія, відчуження та депресія, пов'язані з війною, нестача та обмеження ресурсів знижують рівень концентрації сил, сприяють виникненню втоми та переключення організму на режим виживання, використання стереотипних рішень. Горе, яке приносить війна, може відкинути людину, частіше дитину, на більш ранню ступінь онтогенетичного розвитку. Широко відомі випадки, як діти, що

вже говорили і писали, переставали це робити. Вкрай необхідно надавати психологічну підтримку і допомогу всім, хто цього потребує, навчати людей навичкам самодопомоги, створювати умови для психологічної реабілітації.

В Україні створено спеціальні центри з психологічної підтримки для мирних жителів, які постраждали внаслідок війни та різні програми та проекти з психологічної підтримки та реабілітації воїнів, що дозволяють зменшити психологічний стрес та покращити загальний стан здоров'я. Вже реалізовано кілька програм з психологічної підтримки військових, такі як «Підтримка на фронті», «Реабілітаційний центр «Схід», «Солідарність на передовій» та інші. Методики і технології такої підтримки, терапії і реабілітації опираються на **творчий потенціал людини, як здорове сильне ядро її особистості.**

Уряд України проводить кілька програм з розвитку освіти та саморозвитку, таких як «Вища освіта для розвитку України», «Сучасна школа» та інші. Ці програми дозволяють забезпечити доступ до освіти та підвищення рівня кваліфікації для людей, які проживають в умовах війни, спрямовані на забезпечення психологічної підтримки та розвитку креативності в умовах війни.

Навчання творчому мисленню також повинно бути включене до освітніх програм для дітей (дошкільників та школярів) та молоді. Також доцільно проводити майстер-класи та тренінги з розвитку творчого мислення для людей, які мають потенціал до креативності, але не мають достатньої освітньої підтримки та доступу до навчання. В умовах війни такі тренінги не тільки допомагають розвивати навички творчого мислення та сприяти пошуку нових ідей, а й виконують терапевтичну функцію.

Висновок. Війна, з її нелюдською сутністю і викликами змушує людей знаходити ресурс власної життєдіяльності, переорієнтуватись на пошук нових стратегій мислення і поведінки. Важливим ресурсом, який здатен допомогти зберегти психологічне здоров'я, надати сили для опанування над ситуацією, продуктивно вибудувувати власну діяльність є творче мислення.

Вміння використовувати навички саморегуляції за для підвищення рівня стресостійкості і психологічної стабільності, відкритість до нових ідей та ін-

новацій, готовність до ризику та вміння приймати відповідальні рішення, здатність до співпраці та комунікації з іншими людьми – все це є запорукою успішного функціонування творчого мислення в умовах війни. Показники, що характеризують творче мислення: наявність «інтелектуальної ініціативи», швидкість, гнучкість, оригінальність і нестандартність думки, здатність продукувати ідеї у складних ситуаціях невизначеності, нестачі або обмеження ресурсів, прагнення до простоти, економічності та раціональності вирішення – потужна відповідь на виклики війни.

Необхідно забезпечити підтримку та створити сприятливі умови для тих, хто здатний мислити творчо, креативно та інноваційно, залучати таких фахівців різних професій з різних сфер життєдіяльності до роботи за для допомоги країні.

Умови війни несприятливі і складні для розвитку творчого мислення, але при правильному підході із застосуванням спеціальних методів та практик, можливо підтримати розвиток творчого мислення, що сприятиме продуктивній роботі за для перемоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль О. Формування творчого мислення особистості в умовах війни між Росією та Україною. *Наукові праці Національного університету оборони України*, 2017. № 3. С. 105 – 110.
2. Герасименко В. Творче мислення в умовах війни між Росією та Україною: проблеми та перспективи. *Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки*, 2019. № 1. С. 48 – 52.
3. Сідлецький О. Формування творчого мислення української молоді в умовах війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 2018. № 2. С. 57 – 61.

Третяк Т. М.,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії психології творчості,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

СИСТЕМА КАРУС: КОРИГУЮЧИЙ І РОЗВИВАЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Розроблена В. О. Моляко система КАРУС є інструментом творчої мисленнєвої діяльності. За її допомогою можна не лише здійснювати інтерпретацію актуальної інформації, досягати адекватного розуміння важливих знань, розв'язувати складні творчі задачі, а також коригувати і розвивати творчий інструментарій особистості: прийоми, тактики, стратегії вирішення творчих задач.

З цією метою можуть бути реалізовані відповідні вправи коригуючого і розвивального характеру.

«Знаходження аналогій». Учням пропонується проаналізувати структурні і функціональні характеристики пари цілком відмінних об'єктів, наприклад, квітка – хмара. В процесі такої гри школярі навчаються знаходити багато спільного в здавалося б у суто розрізненому матеріалі, до того ж у них формується уявлення щодо сутності ознак предметів. У процесі подальшої роботи вони вже будуть відчувати, чи в правильному напрямку рухається думка, чи не прямує вона в бік несуттєвих ознак.

Пари слів: пательня –човен, простирadlo –сніг, пенал – автобус, віник – цеглина, стіл- будинок, клей – борошно, квітка – хмара, акула – гвіздок.

Розв'язуючи дані завдання, учні, аналізуючи пару: віник – цеглина, вказують, що в будинку потрібен і віник, і цеглина; віник і цеглина можуть бути схожими за кольором; схожі вони і за функцією – захищати будівлю від бруду.

«Пошук предметів за заданими ознаками». Перед учнями ставиться завдання: згадати якомога більше об'єктів, що характеризуються заданою

сукупністю ознак і з цих позицій схожих на кілька об'єктів, що поєднують в собі виконання двох протилежних функцій. Це можуть бути, наприклад, двері (відчиняють і зачиняють вхід до будинку, або вимикач (вмикає і вимикає світло). Розв'язками задачі можуть виявлятися дуже близькі аналоги – наприклад, водопровідний кран, однак аналоги можуть бути і віддалені – рука може і бити, і гладити.

В цій грі переможцем виявляється той учасник, який назвав найбільше несподіваних, оригінальних відповідей. Участь у цій грі сприяє коригуванню і розвитку такої функції творчого мислення, як здатність помічати схожості між дуже різноманітними, дуже несхожими між собою об'єктами, швидко аналізувати функції заданих об'єктів щодо відсутності чи наявності в них заданих ознак, а також швидко перемикає мисленнєву діяльність з одного предмета на інший.

«Пошук «перехідних містків». Учням пропонується уважно розглянути два об'єкти, наприклад, автомобіль і лопата. Слід назвати об'єкти, які виявляються ніби з'єднувальними ланками від одного до другого. Обов'язково треба наголосити, що названі предмети повинні мати чіткі структурно-функціональні зв'язки з обома заданими предметами. Так, наприклад, якщо названо екскаватор, то він є, з одного боку, транспортним засобом, а з іншого- за функціями схожий з лопатою. Якщо відповіддю на завдання є робітник, то він водночас може бути і власником автомобіля, і копати лопатою.

Переможцем виявляється той учасник, який назвав максимальну кількість обґрунтованих варіантів розв'язку, адже при цьому слід чітко аргументувати і розкрити зміст кожного зв'язку між попарними елементами ланцюга. Участь у даній грі дозволяє коригувати і розвивати такі функції творчого мислення, як швидкість і легкість встановлення зв'язків між об'єктами, явищами, їх характеристиками, які, здавалося б, видаються дуже віддаленими між собою, а також знаходити об'єкти, що мають спільні характеристики одночасно з іншими об'єктами.

«Способи використання об'єкта». Учням пропонується назвати якомога більше варіантів застосування якогось добре відомого предмета, наприклад, книги. Перемагає той учасник, який придумає якомога більше нетривіальних варіантів. Слід зорієнтувати школярів на продукування нестандартних, незвичайних способів використання предмета. Для цього можна навести ряд прикладів. Зокрема, нагадати відомі і приховані функції звичайної цеглини. Адже, її можна реалізувати не лише в роботах, пов'язаних із будівництвом, якщо її подрібнити в пил, то можна використовувати для розмітки поверхні доріг. Якщо цеглину покласти в якусь горючу рідину, наприклад, керосин, вона, хоч і повільно, однак, через пористість, всотує цю рідину. І якщо потім цеглину підпалити, вона довго буде тліти (в разі необхідності може бути використана, як опалювальний засіб).

Реалізація ігор такого роду сприяє коригуванню і розвитку таких характеристик творчого мислення, як здатність помічати в добре відомому об'єкті зовсім нові, несподівані функції, застосування, трансформувати звичну ситуацію, реалізовувати його в несподіваних функціональних взаємозв'язках. Цю якість творчого мислення нерідко називають гнучкістю мислення, що відіграє домінуючу роль у психології розуміння взагалі і, зокрема, є базовою для такого різновиду творчого мислення, як раціоналізаторське, винахідницьке мислення.

З метою реалізації і закріплення нових інструментальних знань, набутих в процесі розв'язування вищеподаних завдань, слід запропонувати учням таке завдання: «Треба удосконалити шпаківню. Адже практично з будь-якої шпаківні кішка може дістати пташенят. Придумайте таку шпаківню, з якої кішка не змогла б дістати пташенят».

Обов'язкова умова: шпаківня має виготовлятися швидко та з недорогих матеріалів, які легко можна роздобути. Вона має кріпитись лише до дерева і бути безпечною для птахів.

Проаналізуємо можливі варіанти розв'язку цього завдання, які можуть бути розроблені школярами в процесі його вирішення:

1. Прикріпити до дерева круглий скляний акваріум.

2. «Мінуси»: акваріум може розбитися і потребує складного прикріплення до дерева.
3. Шпаківня виготовляється з довгих дошок і прикріплюється до дерева горизонтально.
4. «Мінуси»: пташка може зробити гніздо біля віконця і кішка зможе легко дістати пташат.
5. Шпаківня виготовлена з довгих дошок і прикріплюється до дерева вертикально.
6. «Мінуси»: небезпечно для життя птахів: як їм вибратись із такої шпаківні?
7. Шпаківня прикріплюється до металевої чи залізобетонної труби.
8. «Мінуси»: дорого і важкувато (закопувати стовп), вітер буде густи в трубі і полахати птахів.
9. Шпаківня прикріплюється до дерева товстим дротом.
10. «Мінуси»: таку шпаківню може дуже розгойдувати вітер, небезпечно для пташат, товстий дріт важко кріпити.
11. Обмотати стовбур дерева тканиною, в яку увіткнуто багато гострих ґвоздиків, щоб відлякувати кішок.
12. «Мінуси»: фінансові затрати на ґвоздики, часові затрати на роботу, недовговічність тканини.
13. Звичайну шпаківню закріпити на розтяжках з дроту чи мотузки, прикріплених до сусідніх дерев.
14. «Мінуси»: розтяжки можуть зруйнуватись від розгойдування дерев вітром, дріт може густи і лякати пташенят.
15. Шпаківня з довгою трубою-входом.
16. «Мінуси»: металеву трубу важко прикріпити до шпаківні, а дерев'яну трубу важко виготовити.
17. Шпаківня з лабіринтом усередині.
18. «Мінуси»: важко виготовляти, великі затрати матеріалу і часу, небезпечно для життя птахів – можуть заблукати.

Учасникам обговорення пропонується розглянути варіант № 8. У процесі аналізу його характеристик школярі поступово приходять до висновку, що труба не обов'язково має бути металевою, адже її можна виготовити з дерева. А оскільки її важко зробити круглою, то в даному випадку вона може мати прямокутну форму. Якщо наголосити на такому обмеженні-вимозі, як необхідність захисту від дощу, то учні запропонують у даній конструкції шпаківні нахилити трубу донизу.

З метою коригування і розвитку творчого мислення старшокласників в ускладнених інформаційних умовах можуть бути реалізовані ряд завдань у вербальній та фігурній (графічній) формах. При цьому завдання графічного характеру базуються на використанні геометричних, проєктивних матеріалів, а також знань, отриманих в результаті практичної роботи з предметами. Завдання вербального характеру ґрунтуються на виконанні операцій з використанням словникового запасу, закінчення незавершених речень, побудови речень.

Наприклад, можуть бути запропоновані такі завдання:

«Незавершені фігури» – при виконанні якого необхідно створити завершені конструкції на основі поданих заготовок (до десяти фігур); кількість зроблених конструкцій визначає показник легкості, спектр різноманітності відповідей – гнучкість мислення;

«Намалювати картину» – коли ставиться завдання намалювати картинку, бажано оригінальну, з використанням певного елемента, щоб на її основі можна було придумати цікаве оповідання;

«Конструювання об'єктів» – створити конструкції із набору фігур: прямокутник, трикутник, круг, півкруг. Кожна з фігур може бути використана кілька разів, дозволяється змінювати їх розміри, однак забороняється додавати до конструкції інші елементи;

«Знаходження аналогій» – пригадати і записати якомога більше слів, схожих за значенням із заданим словом;

«Знаходження функцій» – написати якомога більше способів використання кожного із заданих предметів;

«Придумати речення» – сконструювати речення із заданої кількості слів, у якому кожне слово починається із заданої літери.

В творчому конструкторському мисленні, яким є винахідницьке і раціоналізаторське, важливу роль відіграє така стратегія творчого мислення, як комбінування – здатність переструктурувати інформацію, знаходити приховані функції предметів, явищ, трансформувати структурні і функціональні характеристики різного роду об'єктів.

А отже, в роботі з учнями мають бути реалізовані задачі винахідницького характеру. Адже процес їх розв'язування відповідає всім етапам творчої діяльності винахідника, конструктора, і що дуже важливо, орієнтує учнів на знаходження одного-єдиного вірного варіанту розв'язку, який є найбільш оптимальним і в максимальній мірі відповідає вимогам наявної задачі.

Винахідницькі задачі кардинально відрізняються від так званих задач на вільне конструювання, умови яких передбачають багатофункціональні зв'язки, багатоваріантні розв'язки. При розв'язуванні задачі на вільне конструювання учень має створити з наявних елементів якусь конструкцію (тобто умова задачі сформульована нечітко, не жорстко).

Робота ж над розв'язуванням винахідницьких задач сприяє коригуванню і розвитку творчого мислення старшокласників в плані його фокусування, вибудовування шуканого розв'язку задачі, строго враховуючи задані умови задачі. А саме здатність до швидкого продукування оптимальних розв'язків і складає основу технічної обдарованості.

Так, можна запропонувати учням розв'язати задачу такого характеру.

Задача. Сконструйте що-небудь (бажано корисне) з конструктора, до складу якого входять: 12 канцелярських скріпок, 6 кнопок, 1 лезо безпечної бритви, 2 односторонні булавки, 4 олівці, 1 канцелярська гумка, 2 аркуші паперу (210x297 мм), 60 см ізольованого дроту. Придумайте назву до кожної створеної вами конструкції.

Якщо школяр приступить до вирішення даної задачі, не звертаючи уваги на побажання, сформульоване в умові задачі, то в такому разі він фактично

розв'язуватиме задачу на вільне конструювання. При цьому побудова задумів здійснюється на основі пошуку аналога, пошуку антипода чи комбінаторних дій щодо тих елементів конструктора, які задані в умові задачі. До того ж використовуватимуться ці елементи скоріше всього в руслі структурного конструювання. Тобто при побудові конструкції враховуватимуться насамперед структурні характеристики заданих предметів.

Системоутворюючими в процесі такої роботи можуть бути певні об'єкти з числа заданого конструктора, які в силу якихось причин виявляються особисто значущими для того, хто виконує завдання. В такому разі ці елементи конструктора (або їх структурні характеристики) виконують роль аналогів об'єктів.

Коли ж структурні властивості заданих в умові предметів ігноруються, а з метою побудови шуканого задуму реалізуються лише їх функціональні характеристики, тоді маємо справу з функціональним конструюванням. В результаті отримуємо таку конструкцію, яка є певним аналогом написання твору на вільну тему. В побудованій школярем конструкції, як правило, знаходять відображення якісь елементи його життєвого досвіду (проекція життєво важливої інформації) або реалізується спроба вирішити актуальну для нього задачу.

Учні, які при виконанні цієї задачі, зважають на побажання – сконструювати щось бажано корисне – для побудови шуканої конструкції уважно аналізують водночас і структурні, і функціональні властивості заданих елементів конструктора. Це є характерним проявом творчого технічного або винахідницького мислення. Тож з метою коригування і розвитку творчого мислення обов'язково слід пропонувати старшокласникам вирішувати потужні для них конструкторські задачі на принциповий винахід, тобто такі, для виконання яких вони мають прогностично необхідну інформацію.

При цьому в процесі роботи над задачею треба орієнтувати учнів на одночасне врахування і структурних, і функціональних властивостей елементів заданого конструктора. Таке конструювання називається структурно-функціональним, реалізувати його складно. Але виконуючи такого роду завдання, школярі навчаються здійснювати прискіпливий структурно-

функціональний аналіз актуальної інформації. Так, поступово вони звикають приступати до вирішення задачі, тільки за підсумками максимально уважного вивчення умови заданої задачі, тільки в тому разі, коли їх творче мислення побудувало адекватну цілісну (а не фрагментарну, як у випадку структурного чи функціонального конструювання) картину задачної ситуації, тобто шукані умови задачі.

Формулювання адекватних шуканих умов задачі є чи не найважливішим етапом в структурі процесу розв'язування творчої задачі. Для здійснення цієї суттєвої роботи залучаються, як особистісний, практичний досвід людини, так і її творчий інструментарій, саме тому на основі одних і тих же початкових умов задачі різні люди по різному формулюють її шукані умови.

В результаті побудови задуму шляхом структурно-функціонального конструювання юні винахідники пропонують варіанти, які можуть бути реалізовані в реальному житті, наприклад, скребок для очищення стінок акваріуму, драбинка для маленьких птахів і т. ін.

Чекстере О. Ю.,
*кандидат психологічних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАНЯТЬ ПІСКОВОЮ АНІМАЦІЄЮ З ДОШКІЛЬНИКАМИ

Старший дошкільний вік – це період найбільш інтенсивного розвитку та збагачення різних видів творчої діяльності, яка вирізняється більшим ступенем стійкості естетичних почуттів, усвідомленості, уявлень, оцінок, переконань. Дитина на цьому етапі продовжує активне засвоєння сенсорного досвіду, вдосконалення вмінь з оволодіння різними засобами виразності та вико-

ристання вже знайомих матеріалів у створенні та реалізації власних задумів. У цьому віці продовжується освоєння різних форм символізації, що дозволяє дитині висловлювати свою суб'єктивну позицію стосовно навколишньої дійсності, вирішувати багато творчих завдань.

Маючи певний досвід, 5-6-річна дитина повніше відображає предмети та явища навколишньої дійсності, активно виражає емоційне ставлення до них. Створені дітьми цього віку образи характеризуються наївністю та щирістю естетичних почуттів, яскравістю барв. У старшому дошкільному віці формуються найпростіші узагальнені способи побудови образу: поєднання різних технік виконання роботи, навички просторового розміщення елементів, інтеграція різних видів мистецтв тощо. При цьому безпосередньому процесу створення робіт передує етап задуму. Дитина спочатку уявляє, обдумує спосіб виконання, а потім уже творить.

У віці 5-6 років дитина вже володіє певними уявленнями і способами дій, які сприяють формуванню її практичної вмінності, художньої сприйнятливості, естетичного ставлення до навколишньої дійсності, розвитку креативних здібностей.

Розвиток творчості є однією з провідних характеристик активності старшого дошкільника, яка є складним особистісним утворенням, в основі якого лежать естетично-емоційне сприймання, художні вміння, навички, уявлення, здібності загального та специфічного характеру, тощо. Креативні здібності 5-6-річної дитини відображаються у здатності до відтворення своїх почуттів, думок, переконань, настроїв; у відкритті нових способів реалізації поставлених завдань та власних задумів; в експериментуванні із застосуванням різних технік та матеріалів. Завдяки цьому вона втілює в життя свої фантазії, задовольняє власні потреби та інтереси, накопичує інформацію про навколишній світ і стверджує свою індивідуальність.

Як бачимо, світ мистецтва відкриває для дитини дошкільного віку неосяжні можливості для прояву власного «Я», чим допомагає усвідомити себе

неповторною особистістю з індивідуальними естетичними смаками та вподобаннями.

Останнім часом дуже популярною стала програма «Піскова анімація в ЗДО», яку активно впроваджують у роботу з дітьми заклади дошкільної освіти. Під керівництвом педагога дошкільники швидко навчаються створювати у світловій пісочниці оригінальні картини, що є вагомим розвивальним чинником для художньо-естетичного сприймання. Техніка малювання піском сприяє розвитку просторових уявлень та образно-логічного мислення, поліпшує координацію і пластичність рухів. Крім того, малюючи піском, діти завжди отримують позитивні емоції, відчувають гармонію і задоволення від творчості.

Але, при організації занять пісковою анімацією з дошкільниками виникають певні складнощі.

Робота з піском вимагає посидючості та уваги. Дошкільнику складно контролювати свої рухи, тому дуже часто пісок виявляється на підлозі. Уникнути цього не вийде, потрібно просто регулярно нагадувати дітям, що пісок може втекти і за ним потрібно стежити. Як правило, пісок виявляється просипаним у дітей, які малюють дуже близько до краю столу. Тому, якщо діти сидять за столами, важливо організувати правильну посадку дітей таким чином, щоб дитина могла вільно діставати рукою до середини столу, підібрати стілець, що відповідає не тільки зростанню дитини, а й висоті світлового столу або світлового короба, поставленого на стіл. Працюючи за високими столами стоячи, зазвичай, таких проблем в дітей віком немає.

Крім неправильної посадки дитини, причиною прокидання піску можуть бути сварки між дітьми. Щоб цього не відбувалося, потрібно постаратися не садити більше двох осіб за один стіл і не давати їм надто багато піску. Для однієї дитини цілком вистачить 100-150 г піску – це (2-3 жмені дорослого двома руками).

Наступною складністю, що виникає при організації занять з дошкільниками, є слабка бажання застосовувати показані прийоми малювання піском.

Як правило, діти уважно дивляться показ педагогом етапів виконання малюнка, але під час самостійної роботи продовжують використовувати примітивні засоби: проводять пальцями по склу, сиплюють з кулачка тощо. Вирішенням цієї проблеми може бути лише постійна демонстрація успішного досвіду дітей, які застосували показаний педагогом прийом, а також цікава тема заняття, що приваблює дітей та дає простір для їхньої фантазії.

Слід пам'ятати, що вимкнене в кабінеті світло і світловий стіл, що горить, мають дуже сильний вплив на дитину, її емоції. Приходячи на заняття, дошкільник починає чекати, коли ж увімкнуть стіл. Але після кількох хвилин радості настає нудьга, дитина не знає, що робити, безглуздо пересипає пісок, креслить лінії. Щоб уникнути цієї проблеми, дуже важливо на початку заняття застосовувати мотиваційні ігри та присвячувати їм не менше половини всього часу заняття. У міру ознайомлення дітей із мотиваційними іграми можна надавати дітям можливість самостійного вибору: «Яку вправу зараз зробимо? А зараз?» Такий підхід сприятиме «присвоєнню» дошкільником ідеї діяльності, коли дитина думає, що це вона виявив ініціативу. Педагогу в цьому випадку важливо, щоб діти виконували вправи і були включені у діяльність. Однак через деякий час ці вправи можуть набриднути дітям. Щоб урізноманітнити мотиваційні ігри та вправи, можна згодом вводити додаткові матеріали. Наприклад, «тарілочку» або «млинець» можна прикрашати гудзиками або скляними кульками «марблс», «ковбаску» ділити за допомогою лінійки, малювати двома руками одночасно не тільки пальцями, а й рахунковими паличками, одночасно двома руками прикрашати і т. п. Мотиваційні ігри та вправи з вимкненим столом займають дітей, готують їх до образотвірної діяльності та вберігають від розчарування. Час, що безпосередньо відводиться на малювання (з включеним столом) повинен займати не більше 10-12 хвилин, тому що дошкільник починає втомлюватися. Педагог не повинен допускати, щоб дитина занудьгувала, інакше саме це враження від заняття вона і запам'ятає. Важливо дотримуватись схеми заняття, чітко розподіля-

ючи час для кожного етапу, дотримуючись теми і не даючи дітям безцільно грати з піском.

Незважаючи на те, що, займаючись пісковою анімацією, дитина малює, продуктивною цю діяльність назвати досить складно. Це через відсутність самого «продукту» діяльності. Діти хочуть поділитись своїми успіхами, батьки хочуть побачити, чому навчилися діти. На допомогу приходять сучасні технічні засоби. Педагог може фотографувати роботи дітей та влаштовувати фото-виставки, надсилати фотографії батькам, показувати відеозаписи. Крім того, фотографування робіт педагогом може бути додатковим мотивуючим фактором. Знаючи, що фотографію його малюнка побачать батьки, дитина буде старатися, застосує необхідні прийоми та виконає малюнок відповідно до теми заняття.

Звичайно, це не всі складнощі, які виникають у педагога під час занять пісочною анімацією з дошкільниками. Проте основними, з нашого погляду, є труднощі не технічного, а педагогічного характеру. Створення необхідних умов для дитячої творчості, наявність обладнання та матеріалів не гарантують успішного заняття та хороших результатів. Володіння педагогом прийомами піскової анімації, наявність певної теми та дотримання поетапної схеми заняття сприятимуть зацікавленості дітей та напряму їхньої активності у бік творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дитина. Методичні рекомендації до програми виховання і навчання дітей 2-7 років. Огнев'юк В.О. Видавництво: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2013. 400 с.
2. Марієлла Зейц. Пишемо та малюємо на піску. Настільна пісочниця: [адаптований переклад з англ.] ІНТ, 2017. 94 с.
3. Чекстере О. Світлова пісочниця. Розвиток творчих здібностей та графомоторних навичок // Дитячий садок. Шкільний світ : Всеукраїнська газета. 2014. С.14-17.

Шепельова М. В.,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії психології творчості,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ПРОЯВИ ТВОРЧОСТІ У РОЗУМІННІ СТУДЕНТАМИ НЕВИЗНАЧЕНИХ СИТУАЦІЙ

Відчуття невизначеності може бути викликане дефіцитом або надлишком актуальної інформації, її суперечливістю, раптовою появою нової інформації, яка цілком або частково заперечує попередню. Разом з тим, такі умови можуть як пригнічувати, блокувати розумову діяльність, так і стимулювати її, допомагати знаходити нові, нестандартні рішення. У сучасних складних умовах життя все більш актуальною стає необхідність дослідження проявів творчості у розумінні невизначених ситуацій, особливо серед студентів, оскільки саме творчий підхід до сприймання і розуміння умови задачі з високим ступенем невизначеності буде сприяти конструктивному її вирішенню.

Розуміння невизначених ситуацій ми пов'язуємо з суб'єктивною чи об'єктивною складністю:

- 1) встановлювати чи розпізнавати сприймане за певними ознаками;
- 2) розкривати сутність сприйманого, його охарактеризувати, сформулювати поняття;
- 3) вирізнити сприймане з поміж іншого, встановити його призначення, мету;
- 4) ставити завдання, планувати майбутні дії;
- 5) бачити зумовленість, причини певних подій.

Нами було проведено дослідження особливостей розуміння невизначених ситуацій серед студентів протягом 2022/2023 навчального року. Вибірку склали студенти-психологи I (n=30), III (n=30), IV (n=21), V (n=5), VI (n=10) курсів та студенти III курсу спеціальності «соціальна робота» (n=6) денної та заочної форм навчання ТНУ імені В. І. Вернадського. Загальна кількість дос-

ліджуваних 102 особи. Для виявлення проявів творчості у розумінні студентами невизначених ситуацій ми застосували метод контент-аналізу.

У наших попередніх публікаціях [6, 7] представлено аналіз першої задачі з блоку завдань, запропонованих В. О. Моляко для діагностики творчого мислення. Умову задачі сформульовано таким чином: «Вигнанець. Один чоловік вигнав свого сина з дому. Син був вдячний батькові за це. Поясніть – чому?». За результатами аналізу відповідей студентів нами було виявлено наявність трьох основних векторів вирішення цієї задачі: 1) розв'язок шляхом пошуку суб'єктивних причин виникнення ситуації та її наслідків; 2) пошук об'єктивних зовнішніх причин та можливих наслідків; 3) спроба власної інтерпретації подій шляхом зміни тлумачення «вигнання з дому», а саме – розуміння «вигнання з дому» як «відправлення» за дорученням чи з якоюсь іншою метою. Здійснивши аналіз змісту оригінальних відповідей студентів, ми можемо констатувати, що значна частина з них є нелогічними, заплутаними, відірваними від умови задачі, а отже оригінальність не може самостійно бути показником творчого мислення. Необхідно враховувати також і адекватність відповідей сформульованій умові задачі.

Друга задача, яку ми використали у якості матеріалу дослідження, сформульована таким чином: «Потяг запізнився. Олена сіла в потяг й проїхала тисячу кілометрів. До місця призначення вона прибула з запізненням на 45 хвилин. Ніяких затримок в дорозі не було й потяг виїхав вчасно за розкладом. Чому ж потяг запізнився?». Кількість варіантів відповідей, які міг дати студент, не обмежувалася. Відповіді на запропоновану задачу дали 97 студентів, 5 осіб її пропустили. Деякі студенти дали кілька відповідей – від 2 до 5, отже у результаті ми отримали 111 відповідей від 97 студентів, які й підлягали подальшому аналізу.

Умова цієї задачі дещо відрізняється від попередньої. Розглянемо її особливості: 1) надлишковість додаткової інформації; 2) нестача саме необхідної інформації; 3) протиріччя між вихідною інформацією і запитанням. Усі за-

значені особливості створюють відчуття невизначеності, оскільки умова задачі не дозволяє дати однозначну відповідь на поставлене питання.

Саме такі умови можуть активізувати, або ж, навпаки, блокувати творче мислення, оскільки тут необхідне вміння ставити собі додаткові питання (задати додаткові питання експериментатору досліджувані не мали), знаходити на них відповіді, робити припущення, оцінювати їх адекватність, знаходити протиріччя і конструктивно їх вирішувати. Саме розуміння невизначеної ситуації дозволяє не заплутатися у несуттєвих деталях, вхопити її сутність, а отже вирішити її конструктивно.

В. О. Моляко розглядає процес розуміння нової задачі як розуміння умови і розуміння результату, між якими існує процесуальна «перемичка» – перехід від розуміння того, що дано, до розуміння того, що потрібно знайти. Процес розуміння задачі протікає як співставлення нової інформації, що міститься в задачі, з наявними суб'єктивними еталонами. Момент встановлення такої суттєвої подібності і є моментом настання розуміння [3].

Діагностико-тренінгова система КАРУС [2], розроблена академіком В. О. Моляко, що має багато модифікацій відповідно до конкретних цілей роботи і щоразу доводить свою ефективність (див., напр. праці співробітників лабораторії творчості [1; 4; 5 та ін.]), орієнтована на навчання творчості із застосуванням ускладнюючих умов. Для стимуляції творчої мисленнєвої діяльності спеціально розроблено такі методи: 1) метод часових обмежень; 2) метод раптових заборон; 3) метод швидкісного ескізування; 4) метод нових варіантів; 5) метод інформаційної недостатності; 6) метод інформаційної перенасиченості; 7) метод абсурду; 8) метод ситуативної драматизації [2].

Відповідно до системи КАРУС, кожен з названих методів може поєднуватись з одним чи кількома методами і може мати ряд модифікацій. Також В. О. Моляко звертає увагу на те, що діяльність суб'єкта, його конкретні дії, які характеризують специфіку мислення, його розвиток, лише в певній мірі залежать від умови задачі, і головним чином відображають особистісні установки, стратегії даного суб'єкта, його стиль творчої діяльності [2].

Проаналізуємо відповіді студентів на другу задачу більш детально. Відповіді на питання, поставлене у задачі, різняться від найтиповіших до загадкових, фантастичних, а інколи – абсурдних, заплутаних, таких, що в решті решт не відповідають навіть тим даним, які є в умові задачі. Отримані відповіді ми розподілили за частотою появи у роботах студентів.

1. Розглянемо найтиповіший варіант вирішення цієї задачі, який зустрічається найчастіше серед студентів нашої вибірки – 33 відповіді (29,7 %). Він пов'язаний зі зміною часового поясу чи переходу на літній чи зимовий час, що не було враховано Оленою при плануванні поїздки. Наведемо кілька прикладів таких пояснень: *«Можливо під час поїздки змінився часовий пояс у місті, до якого дівчина прибула»*; *«Через різні часові пояси вона приїхала вчасно за часом країни, в якій опинилася, але з запізненням по часовому поясу країни, з якої виїхала»*; *«Можливо під час її подорожі був змінений час, з літнього на зимовий»*.

2. Другий, також досить поширений варіант – 29 відповідей (26,1 %). Цей варіант ґрунтується на припущенні, що потяг зменшував швидкість під час руху через погані погодні умови, технічні несправності, непередбачувані проблеми по дорозі, помилки у розкладі тощо. Відповіді такого типу різняться, наведемо декілька прикладів: *«Можливо потяг їхав на меншій швидкості»*; *«Можливо були якісь неполадки в дорозі або проблеми з електрикою»*; *«Тому, що поїзду довелося поїхати до об'їзду. Машиністу заздалегідь повідомили про несправність основної залізниці і йому довелося скористатися об'їзною»*; *«Проблеми з розкладом: іноді затримки можуть бути пов'язані з проблемами з розкладом потягів, такими як помилки в графіку руху, несправність засобів сповіщення пасажирів або неправильне розподілення часу між зупинками»*; *«Потяг зупинився, бо котик, що їхав у ньому, виплигнув на вулицю, довелося зупинитися щоб спіймати малого бешкетника»*. Такі вирішення не відповідають умові задачі, оскільки у ній чітко зазначається, що потяг виїхав вчасно і затримок у дорозі не було.

3. Наступним за частотою є варіант відповіді, пов'язаний з припущен-

ням, що Олена сіла не у той потяг. Подібних відповідей було 11 (9,9%). Наприклад: *«Це був не той потяг»; «Можливо Олена сіла в потяг, який мав вихати на 45 хвилин пізніше, ніж їй треба було. Але їхав він туди ж. Просто вона переплутала потяги. І вважала, що він затримався».*

4. Олена дезорієнтувалася у часі – 8 відповідей (7,2%) (наприклад: *«Мені здається сенс не в часі фактичному, а в часі для самої Олени. Вона загубилась в часі, була якась дереалізація в просторі»; «час в поїзді був таким нудним і тягнувся для неї довго, що вона подумала, що вони вже їдуть довше, ніж повинні були і так повірила в це, що вирішила, що потяг запізнівся».*

5. Запізнилася Олена, а не потяг – 8 відповідей (7,2%). Прикладами таких відповідей є: *«Запізнився не потяг, а Олена яка не вмів розрахувати свій час правильно»; «Можливо вона запізнилася вже після того, як зійшла з потягу»; «Поїзд приїхав вчасно, але місце призначення куди мала приїхати вчасно Олена знаходилось ще дальше, і потрібно було пересуватися від залізничного вокзалу на наступному транспортному засобі. І чекаючи автобуса чи таксі, можливо в пробці, вона й запізнилася на 45 хвилин»; Олена на потязі доїхала до своєї зупинки, а до свого місця призначення добиралась самотужки, що і зайняло в неї 45 хв.».* Це, до речі, і є найбільш творчий варіант вирішення цієї задачі, який передбачає критичність мислення і вміння помічати та долати протиріччя, відрізняється найменшою з усіх варіантів гіпотетичністю.

До цього варіанту можна також приєднати такий, у якому припускається зміна Оленою місця призначення – 4 відповіді (3,6%) Наприклад: *«Олена змінила місце призначення у поїзді і поїхала далі і приїхала пізніше але уже у нове місце призначення».*

6. Деяко рідше студенти пропонують варіант несправності годинника Олени, через що вона невірно розрахувала час – 7 відповідей (6,3%). Наприклад: *«За час, поки вона була в дорозі, її годинник міг почати працювати не точно. Тому, коли вона приїхала до місця призначення, поглянула на годинник і виявила, що прибула з запізненням»; «Скоріше за все, Олена мала несправний годинник, який поспішав на 45 хвилин вперед».*

7. Далі згадуються і фантастичні причини, такі як «діра в часі», «потяг набрав надзвукову швидкість і потрапив у майбутнє», «в Гогвортсі час сплинає по іншому» тощо – 6 відповідей (5,4%).

8. Ще дещо менш поширеним – 4 відповіді (3,6%) – є метафоричний варіант відповіді, у якому проводиться аналогія між потягом і людиною. Наведемо приклад такої відповіді: *«Мова зовсім не про потяг. Потяг – символ людини. Іноді здається, що все йде по плану і як потрібно, як дорога потягу. Але іноді люди в повній мірі не розуміють скільки часу, зусиль їм потрібно прикласти до справи/завдання».*

Варіанти відповіді 7 і 8 є досить оригінальними, але в результаті не дають корисної інформації, тому їх більше можна віднести до креативних, ніж до творчих.

9. У 2 (1,8%) відповідях стверджується, що на це питання дати відповідь можуть лише безпосередні учасники подій. Наприклад: *«В даному випадку я не бачу «як ви думаєте», а значить потрібна конкретна причина, яку надати може Олена, кондуктор або машиніст».* Подібні висловлювання схожі на намагання уникнути відповіді.

Стосовно кількості варіантів вирішення задачі, запропонованих одним студентом, то більшість досліджуваних давали одну відповідь – 88 студентів (86,3%), 7 студентів (6,9%) дали 2 варіанти відповідей, 1 студент (1,0%) – 3 варіанти і 1 студент – 5 варіантів, 5 студентів (4,9%) не запропонували жодного варіанту.

Отже, найбільш яскравим проявом творчості можна вважати варіант відповіді, у якому стверджується, що запізнився не потяг, а Олена. Він передбачає критичність мислення і вміння помічати та долати протиріччя, відрізняється найменшою з усіх варіантів гіпотетичністю, зменшує ступінь невідзначеності у розумінні запропонованої ситуації.

Фантастичний (7) та метафоричний (8) варіанти відповіді є досить оригінальними, але в результаті не дають корисної інформації, тому їх більше можна віднести до креативних, ніж до творчих.

Таким чином, розглянуті задачі можуть бути засобом як діагностики, так і розвитку творчого мислення, оскільки при правильному супроводі можуть активізувати творчий підхід до вирішення завдань з високим ступенем невизначеності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ваганова Н. А., Гулько Ю. А., Латиш Н. М., Шепельова М. В. Актуальні проблеми сучасного творчого мислення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія. Т. 33 (72), №2, 2022. С. 145-152.
DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/24>
2. Моляко В. А. *Творческая конструкторология (пролегомены)*. К.: Освіта України, 2007. 388 с.
3. Моляко В. О., Третьак Т. М., Ваганова Н. А., Шепельова М. В. Розуміння нової інформації як процес розв'язування задач. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія. Т. 31 (70), №4, 2020. С. 42-50. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/06>
4. *Перцептивно-мисленнєві стратегії творчого конструювання інформаційних систем у навчальній та трудовій діяльності* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. К., 2018. С. 106-123.
5. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ., 2021. 165 с.
6. Шепельова М. В. Вплив суб'єктивних орієнтирів на розуміння студентами невизначених ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія. Т. 34 (73), №1, 2023.
7. Шепельова М. В. Особливості розуміння студентами невизначених ситуацій. *Українська психологія. XXI століття. Початок. (Дні української психології в Берліні)*: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 27-28 квітня 2023 року: Зб. матеріалів // За ред. В.Г. Панка. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 333-338.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.
За достовірність викладених фактів відповідальність несе автор.

Електронна пошта (E-mail) для зв'язку з редакцією: creativity.psylab@gmail.com